

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İSLAM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE ‘SAĞ
TARAFIN’ İFADE ETTİĞİ ANLAMLAR**

GÜLAY AKKAŞ

2501141432

**Tez Danışmanı:
PROF. DR. MUALLÂ UYDU YÜCEL**

İSTANBUL, 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : GÜLAY AKKAŞ Numarası : 2501141432
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TARİH/GENEL TÜRK TARİHİ Danışmanı : PROF.DR.MUALLA UYDU YÜCEL
Tez Savunma Tarihi : 05.01.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : "İslam Öncesi Türk Kültüründe 'Sağ Tarafın' İfade Ettiği Anlamlar"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.MUALLA UYDU YÜCEL		Kabul
2-YDR.DOÇ.DR.MEHMET ZEREN		Kabul
3-YRD.DOÇ.DR.MÜNEVVER EBRU ZEREN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-YRD.DOÇ.DR.ÖMER KUL		
2-YRD.DOÇ.DR.KAMELYA TEKNE		

ÖZ

İSLAM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE ‘SAĞ TARAFIN’ İFADE ETTİĞİ ANLAMLAR

Gülay AKKAŞ

“İslam Öncesi Türk Kültüründe ‘Sağ Tarafın’ İfade Ettiği Anlamlar” adlı tezimiz sağ kelimesinin etimolojik anlamının açıklamasının yanında İslamiyet öncesi Türklerden başlayarak günümüze kadar ‘sağ taraf’ anlayışının etkilemiş olduğu bütün alanlar hakkında bir bütünlük sağlayarak bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

Çalışmamızın konusu olan ‘sağ taraf’ anlayışının geçmişten başlayarak günümüze kadar kültürümüzde nasıl var olduğunu anlamak amacıyla bu anlayışın nasıl oluştuğunu, ne şekilde anlaşıldığını ve bu anlayış çerçevesinde yapılan uygulamaların tarihsel süreçte nasıl etkilendiğini ifade etmeye çalıştık. Tezimizin konusu esas itibariyle İslamiyet öncesi Türklerin kültür hayatlarında sağ tarafa verilen önemi ele alsa da hem Türklerin İslamiyet’i kabul ettikten sonra da bu önemi devam ettirdiklerini göstermek hem de konunun derli toplu bir şekilde ifade edilebilmesi, ‘sağ’ anlayışının bütün milletlerde ortak bir değer olduğunu göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Türk, Türk Kültürü, Sağ, Sağ Taraf

ABSTRACT

THE MEANINGS OF ‘RIGHT HAND SIDE’ IN THE PRE-ISLAMIC TURKISH CULTURE

Gülay AKKAŞ

Besides the explanation of etymological meaning of the right side, our thesis called “The meanings of ‘right hand side’ in the Pre-Islamic Turkish culture” aims to provide a holistic knowledge about all the aspects affected by the right hand side understanding.

In order to understand how the topic of our research, the right hand side understanding, has existed in our culture from past to present, we attempted to express how this understanding was formed, how it was understood and how the practices with this understanding were affected in historical process.

Even if our thesis topic, in essence, approaches the importance of right hand side in Pre-Islamic Turkish culture; considering that both Turks maintained the importance of it after the adoption of Islam and due to holistic expression of the topic in our research, we wanted to prove that the right hand side understanding is a common value in all nations.

Keywords: Turks, Turkish Culture, Right, Right Hand Side

ÖNSÖZ

Türklerin tarihi süreçlerinde birçok coğrafyada yaşamlarını sürdürmüş oldukları bilinmektedir. Geniş coğrafyada bulunmaları hasebiyle zengin bir kültüre sahip olmuşlardır. Bu köklü tarihi yaşarlarken kültürel olarak birçok toplumla etkileşimde bulunmuşlardır. Daha sonraki süreçte İslamiyet ile tanışan Türkler bu din ile bir bütünleşme sağlayarak kültürel zenginliklerini genişletmişlerdir. Bu bağlamda tezimizin konusu olan “İslam Öncesi Türk Kültüründe ‘Sağ Taraf’ Anlayışı”nı bu derin ve köklü kültürde inceleme fırsatı bulduk.

Çalışmamızda önce sağ kelimesinin etimolojisini vererek kültürel anlamda nasıl var olduğunu ayırmış olduğumuz bölümlerde geniş bir şekilde ele aldık. Tarihsel süreçte eski devirlerden günümüze kadar bütünlük sağlaması amacıyla bu anlayışın kültürlerde, inanışlarda ve ritüellerde nasıl kullanıldığını ifade ettik. Yapmış olduğumuz sınıflandırma ile daha önce ele alınmamış olan ‘sağ’ anlayışını toplu halde ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızı yaparken Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan Orhon Yazıtları ile Türklerin sözlü kaynakları olan destanlardan ve araştırma eserlerinden istifade ettik. Konunun diğer kültürler ile ortaklığını fark ederek diğer milletlerde yer alan ‘sağ’ anlayışına da yer verdik. Ortaya çıkarmış olduğumuz bu çalışmanın ilim âlemine ufak da olsa bir katkısı olmasını temenni ediyoruz.

Tez konumu seçmemde ve çalışmalarımda desteklerini esirgemeyen, ellerini her daim omzumda hissettiğim, ilim yolumu aydınlatan ve manevî annem yerine koyduğum saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel’e teşekkürü bir borç bilirim. Etimolojik anlamda çalışmamı yaparken bilgilerinden büyük ölçüde istifade ettiğim Prof. Dr. Kemal Eraslan hocam’a, tezimin Eskiçağ ile ilgili olan kısmında desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Hamdi Şahin hocam’a, her konuda destek olan Yrd. Doç. Dr. Münevver Ebru Zeren hocam’a, çalışmamda beni bir abla şefkati ve anlayışı ile daima destekleyen Arş. Gör. Fatma Aysel Dıngıl Ilgın’a ve Arş. Gör. Samet Atalay’a en kalbi duygularıyla teşekkür ederken yine bütün İstanbul

Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında görev yapan hocalarıma da teşekkürlerimi sunuyorum.

Hayatım boyunca umutla, maddi manevi desteğini üzerimden hiç eksik etmeyen ve çalışmamı ortaya koyarken gösterdikleri sabır dolayısı ile aileme de şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca daima yanımda olan arkadaşlarıma ve özellikle değerli dostum Aynur Erden'e de çok teşekkür ediyorum.

Gülay AKKAŞ
İstanbul, 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SAĞ KELİMESİNİN ETİMOLOJİK ANLAMI

1. Türkçede Sağ Kelimesinin Kullanımı.....	6
2. Lügatlerde Sağ Kelimesi ve Sağ Taraf.....	11
3. Ana Kaynaklarda Sağ Kelimesi ve Sağ Tarafın Varlığı.....	14
4. Türklerde Yön Tayininde Sağ Tarafın Varlığı.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK SOSYAL HAYATINDA SAĞ TARAF

1. İslam Öncesi Türk İnanışında Sağ Taraf.....	24
1.1. Kutsallığın Tanımı.....	25
1.2. İslam Öncesi Türk İnanışlarında Sağ Taraf İle İlgili Örnekler.....	29
2. İslam Öncesi Bozkır Hayatında Sağ Taraf.....	34
2.1. Ölü Gömme Adetlerinde Sağ Taraf.....	35
2.2. Otağ (Çadır).....	35
3. Türk Destan ve Efsanelerinde Sağ Tarafa Verilen Önemin İzleri.....	40
4. Arkeolojik Bakıyelerde Sağ Taraf.....	49
4.1. Taş Heykellerde Sağ Taraf.....	50
4.2. Kılık-Kıyafetlerde Sağ Taraf.....	54
4.3. Askeri Teçhizat veya Silahlarda Sağ Taraf.....	59
4.4. Paralarda Sağ Taraf.....	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLET TEŞKİLATINDA SAĞ TARAF

1. Hükümdar	72
2. Hatun	77
3. İkili Teşkilat	79
4. Toy.....	83
4.1. Orun ve Ülüş	84

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYETİN KABULÜNDEN SONRA TÜRKLERDE SAĞ TARAF ANLAYIŞINA DAİR BAZI UYGULAMALAR

1. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Türk Gelenek- Göreneklerinde Sağ Taraf.....	89
1.1. Doğum.....	90
1.2. Evlilik.....	92
1.3. Ölüm	93
1.4. İnanışlarda Sağ Tarafın Varlığına Dair Diğer Örnekler	94
2. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Türk Devlet Teşkilatında Sağ Taraf.....	96

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİĞER KÜLTÜRLERDE SAĞ TARAF ANLAYIŞI

1. Mitolojilerde ve İnanışlarda Sağ Taraf.....	102
2. İlahi Dinlerde Sağ Taraf	106

SONUÇ.....	111
------------	-----

KAYNAKÇA	113
----------------	-----

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı Geçen Makale
A.g.t.	Adı Geçen Tez
AİBÜ	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Alt.	Altayca
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DLT:	Divan-ü Lügat-it Türk
Dpt.	Dipnot
ED	Editör
G.Ü.	Gazi Üniversitesi
Kırg.	Kırgızca
KSÜ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Kzk.	Kazakça
MSGSÜ	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
pp.	Pages/Sayfa
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
Uyg.	Uygurca

GİRİŞ

Yeryüzünde gerek sistematik bir teşkilatlanması olan, gerekse tam anlamıyla teşkilatlanma mefhumu oluşmayan; ancak bir birlik halinde bulunan toplumlarda bile insanların değer verdiği ve üstünlük addettiği değerler mutlaka mevcut olmuştur. Toplumsal dayanışmanın en önemli unsuru olan değerler maneviyatın da simgesi olmuştur. Bu dayanışma neticesinde kültürel yapılarında ve yaşamlarında çeşitli inançların, geleneklerin ve ritüellerin oluşmasını sağlamışlardır. Bu ritüeller ve gelenekler her kültürün kendine has özelliklerini yansıttığı gibi bazı noktalarda evrenselliği de ifade etmiştir. Evrensellik temelinde oluşan bu ortaklıklar simgeler ile kendilerini göstermişlerdir. Simgeler, roller arasında, hayat ve ölüm arasında, hayat döngüsünde, kuşaklar arası kültürel aktarımlarda, temiz ve kirli, sağ ve sol gibi ayrımı işaret eden ritüellerde görüldüğü gibi açık bir şekilde kendisini ifade etmiştir¹.

Bir topluluğu oluşturan kavramları düşündüğümüzde dil kültürün kuşaktan kuşağa aktarılması bakımından çok önemli bir hususu teşkil etmektedir. Birbiri ardına gelen kelimeler anlamlı bir bütünü oluşturduğunda meydana gelen dil, toplum içinde yaşayan bireylerin kendilerini ifade etmeleri bakımından kullanılan araçtır. Kültürün aktarımı ve oluşturduğu kodları, kelimeler bağlamında bakıldığında kullanılan o dilin muhteviyatında gizlidir. Kültür, gelenek görenek, eğlence, iletişim biçimi, dünyayı anlama şekli, inançları, tüm duygu ve düşünceleri dil ile paylaşılır, kabul görüp yaygınlaşır². Bu noktada bu fikre yapılacak bir ilave de diğer kültürlerle ortak değerlerin (kavramların) olabileceğidir. Dilde oluşan kavramlar dünyaya bakış açısını sağlamakla birlikte bireyin günlük pratiklerine de yansımaktadır. Tezimizde inceleyeceğimiz sağ kelimesinin anlamı ve bu anlam doğrultusunda ortaya çıkarmış oldukları sağ taraf anlayışı, Türklerin İslamiyet'i kabulleri öncesinde ve sonrasında dünya görüşlerini ve günlük hayat pratiklerini anlamamız açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir.

¹ A.P. Cohen, **Topluluğun Simgesel Kuruluşu**, Çev. Mehmet Küçük, Dost Kitapevi, Ankara 1999,s.10.

² Ali Göçer, "Dil Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine", **Türk Dili**, S.CIII, S.729, Eylül 2012, s.50.

Tarih boyunca Türkistan coğrafyasından Doğu Avrupa coğrafyasına kadar yapmış oldukları kutlu yürüyüş ile geniş bir coğrafyada yurt tutan Türklerin kültürleri de buna paralel olarak çok eski çağlardan beri varlık göstermiştir. Türklerin kendilerine has teşkilatları olduğu gibi kültürel değerleri de bazı değişikliklere uğramış olsa da günümüze kadar ulaşmıştır. Bozkır kültürü temelinde Türklerin kültürlerinde üstünlük addettikleri ve kutsal saydıkları değerler olmuştur. Bu değerler hem millet olarak bir arada bulunmalarını sağlamışlar hem de yaşamları boyunca manevi bir role bürünerek yol gösterici olmuşlardır. Türklerin yüzyıllar boyu tarih sahnesinde oldukları düşünüldüğünde kendilerine has kültürel kodlarında değer verdikleri ve üstünlük atfettikleri maddi manevi birçok değer bulunduğu aşikârdır. Bu zenginliğin içerisinde biz tezimizde Türklerin sağ tarafa atfettikleri anlamları hem gelenek ve göreneklerine hem de devlet teşkilatlarındaki durumlarına bakarak incelemeye çalışacağız.

Çalışmamızı yaparken faydalandığımız kaynaklar hakkında Türk tarihi ve kültüründeki önemlerini anlamamız açısından kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Çin yıllıkları Türklerin tarih sahnesine ilk çıktıkları zamanlara dair bilgi vermeleri bakımından Türk tarihi için çok önemli ana kaynaklar olarak kabul edilirler. Çin yıllıkları üzerine hem yurt dışında hem de ülkemizde çalışmalar yapılmıştır. Ülkemizde Ayşe Onat ve ekibi tarafından Türkçeye çevrilmiş olan *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi* ve *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, İsenbike Togan ve ekibinin hazırlamış olduğu *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T’ang Tarihi*, adlı çalışmalar Çin yıllıklarının bir kısmını ihtiva etmektedirler. Ayrıca Ahmet Taşağıl’ın neşrettiği *Gök-Türkler I-II-III* ile W. Eberhard’ın hazırlayıp Nimet Ulutuğ’un Türkçeye çevirdiği *Çin’in Şimal Komşuları* adlı eserlerde Çin yıllıklarından istifade ederek hazırlamışlardır.

Türk tarihi ve kültürü açısından bir diğer önemli o ana kaynağımız ise Orhon Yazıtlarıdır. Bu yazıtlar devletin halkına olan sorumluluğu, devlet ve milletin birbirlerine karşı olan vazifeleri, Türk devlet teşkilatı, Türk töresi, Türk kültürüne dair önemli bilgileri barındırmaktadırlar. Aynı zamanda Türk edebi eseri olan Orhon

Yazıtları, eşi benzeri olmayan bilgileri vermeleri bakımından da en değerli kültür hazinelerinden biridirler. Orhon Yazıtları hakkında hem ülkemizde, hem de yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır: V. Thomsen ilk defa yazıtları okuyarak neşretmiştir. Yine ülkemizde ise Hüseyin Namık Orkun, Talat Tekin, Muharrem Ergin ve Cengiz Alyılmaz Orhon Yazıtları üzerinde çalışma yapan ilim adamlarından bazılarıdır. Biz de tezimizde H. N. Orkun'un çalışmalarından istifade etmeye çalıştık³.

Divanü Lügati't-Türk hem muhtevası hem de Türk kültürü ve Türk dili bakımından bir diğer ana kaynağımızdır. Türk dilinin zenginliğini göstermek ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla Kaşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda yazılmış olan eser ansiklopedik bir sözlük niteliği taşımaktadır. Ayrıca eser çağının Türk dil yapısını ve ses bilgisini aktaran bir dilbilgisi kitabı olmasının yanı sıra Türk kültürü açısından zengin bir muhteviyat ile Türk coğrafyası hakkında geniş bilgileri barındıran muazzam bir eser olarak kabul edilmektedir⁴.

Bir başka ana kaynağımız olan Kutadgu Bilig ise 11. yüzyılda Yusuf Has Hacip tarafından kaleme alınmıştır. Kutlu olma, mutlu olma bilgisi ya da devletli olma bilgisi anlamına gelen Kutadgu Bilig, Türk- İslam anlayışı içerisinde Türk kültürü hakkında önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Eser aynı zamanda insanı temel alır, insanların birbirleri ile iletişiminin yanında, devlet ile olan ilişkilerini de anlatır. Yusuf Has Hacip, eserini dört kişi ve dört anlayış üzerinden ele alır. Bunlardan ilki Hükümdar Hün Toğdı-adaleti, vezir Ay Toldı- bahtı, vezirin oğlu Ögdülmiş- akılı, vezirin kardeşi Odgurmış ise akıbeti temsil eder. Adalet, Baht (Kader), Akıl ve Akıbetin konuşması üzerinden bir değerlendirme ve bilgilendirme yapar⁵.

Atebetü'l Hakayık tezimizde kullandığımız bir diğer önemli kaynağımızdır. *Gerçeklerin Eşiği* anlamına gelen eser, Edip Ahmet Yükneki tarafından XII. yüzyılda

³Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1994; Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Hisar Yayınları, İstanbul 2003; Cengiz Alyılmaz, **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**, Kurmay Yayınları, Ankara 2005.

⁴Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat-it Türk**, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1939.

⁵Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008.

yazılmıştır. İyi ve ahlâklı insan olma yollarını ve ahlâkın ilkelerini temel alan eser, nazım birimi olan dörtlüklerle yazılmıştır. Ayrıca faziletin ve ilmin saadete ulaştıracağını ifade ederken; kibrin kötülüğünden de bahsetmektedir⁶.

Tezimizde kullandığımız bir diğer ana kaynağımız ise destanlarımızdır. Ortak değerleri, geçmişi ve kültürü ihtiva eden destanlarımız tarihimiz ve kültürümüz açısından çok önemlidirler. Türk düşünce sistemi ve kültürü hakkında ipuçları barındıran birçok destanımız vardır. Bizde bu zenginlikten yararlanmak amacıyla bu destanlarımızdan istifade etmeye çalıştık. Oğuz Kağan Destanı, Manas Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri, Alpamış Destanı bunlardan bazılarıdır.

Çalışmamızın birinci bölümünde önce sağ kelimesinin etimolojik anlamlarını vererek, sağ kelimesinin manalarını tespit ettik ve kültürümüzdeki yansımalarını incelemeye çalıştık. Tezimizin birinci bölümünde sağ kelimesinin etimolojik anlamını inceleyerek lügatlerde, ana kaynaklarda nasıl kullanıldığını tespit etmeye çalıştık. Temel anlamı yön olan sağ kelimesinin Türklerin yön tayinlerinde nasıl kullanıldığını ortaya koymaya çalıştık.

İkinci bölümde ise Türk kültüründe sağ tarafın izlerini tespit etmeye çalıştık. İslam öncesi Türk inanışlarından başlayarak kutsallık atfedildiğini bildiğimiz sağ tarafın varlığına dair örnekleri vermeye gayret ettik. Daha sonra ise Türk bozkır hayatında sağ tarafın yeri ile gelenek-görenek ve destanlarımızda sağ tarafın nasıl gösterildiğini anlatmaya çalıştık. Ayrıca Türk kültürünün maddi kaynaklarından olan arkeolojik bakiyelerde de sağ tarafın nasıl ve ne şekilde gösterildiğini açıklamaya çalıştık.

Tezimizin üçüncü bölümünde ise önce Türk devlet teşkilatı hakkında bilgiler verdik. Daha sonra ikili teşkilat ve toylarda sağ tarafın nasıl yer aldığını örnekler vererek gösterdik ve yine orun ve ülüşün mevcut olduğu toylarda sağ tarafın hürmetli olduğunu örnekler üzerinden tespit etmeye çalıştık.

⁶ EdibAhmet B. Mahmud Yükneki, **Atebetü'l-Hakayık**, Çev: Reşid Rahmeti Arat, Ateş Basımevi, İstanbul 1951, s.41.

Dördüncü bölümde ise İslamiyet'in kabulünden sonra da sağ taraf anlayışının biraz değişerek ve gelişerek nasıl devam ettiğini, kültürel anlamda farklılıklar olup olmadığına dair örnekler verdik.

Beşinci bölümde ise konunun bir bütün halinde kavranmasını sağlamak amacıyla bir mukayese yaptık. Bu mukayese ile hem Türk kültüründe hem de diğer kültürlerde sağ tarafın ortak veya farklı yönlerini tespit etmeye çalıştık.

Yaptığımız çalışmamızda Türk kültüründe en önemli yön olarak görülen sağ tarafa ayrı bir değer verildiğini ve hayatlarının her aşamasında bu yön- sağı değerli kıldıklarını ifade etmek isteriz. Sadece birkaç makalede ele alınan sağ tarafa dair bilgileri derleyip toplamak suretiyle ilim âleminin hizmetine sunduğumuz tezimizin bir nebze de olsun katkı yapmasını dileriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAĞ KELİMESİNİN ETİMOLOJİK ANLAMI

1. Türkçede Sağ Kelimesinin Kullanımı

Dil, bireyin kendisini ifade edebildiği kelimelerin bir bütün halinde tahayyül mekanizması ile kendisini ilişkilendirip birey ve toplum temelinde etkileşime girerek oluşan bir mekanizmadır. Bu mekanizma temel alınarak bakıldığında toplumun temel taşı olan birey ve bireylerin bir araya gelerek aile birliğini oluşturması bu oluşumunda parça-bütün ilişkisi çerçevesinde ayrılmaz bir bütün olduğunu göstermektedir. Daha açık bir şekilde ifade edecek olursak dil, birey-toplum ilişkisi içerisinde kültürü oluşturan diğer mekanizmalar ile birlikte bir dinamik oluşturmaktadır. Dilin kavrama dönüştüğü noktada her toplumun kendi içerisinde diğer kültür öğeleri ile oluşturduğu bu dinamiğin yanı sıra evrensel boyutu da vardır. Bu bağlamda dil, hem ait olduğu toplumun özelliklerini taşımakta, hem de diğer kültürler ile etkileşerek zaman ve mekânın ötesinde bir yer edinmektedir.

Dilin gelişmişlik düzeyi soyut kavramlarının nasıl adlandırıldığı ile doğru orantılıdır. Dil kendisine ait olan biçimlerin, olgu, durum ve hareketlerin ifadesi olarak içinde bulunduğu ve beslendiği medeniyetin özellikleri ile kendi mantık sistemini sentezleyip kavramları oluşturur. Kavramlar ve onları işaret eden sözler zaman içerisinde yaygınlaşarak ortak bir kültür unsurunu oluşturur. Başlangıçta bir kavramı ifade eden kelimeler, bir süreç sonucunda anlam aktarmalarının etkisi ile yan anlamlar kazanabilir veya çok anlamlı hale gelebilir⁷. Toplumun oluşturmuş olduğu soyut kavramlar anlaşılır bir ifade alması için somut anlamlar yüklenerek ifade edilir. Topluluğa ait kültürel özellikler, davranışlar, semboller ve anlamlar ile özdeşleştirilir. Bu bütünleşme ile kültüre ait değerler zıtlıkların ve benzerliklerin esas olduğu anlamlara sahip olan sözcüklerle bağdaştırılır. Levi-Strauss bu etkileşime temel ve ilk karşıtlık olarak nitelendirdiği ekin/doğa karşıtlığı başta olmak üzere diğer özdeşliğe dayalı ilişkiler ile ikili karşıtlıkların esas olduğu bir ilişki olarak

⁷ Vahit Türk, "Sağ, oñ, sol Sözlere ve Kavram Alanları", *Türkbilim*, Bahar 2004, s.125.

açıklamıştır. Sözü edilen bu karşıtlıklar farklı noktalarda şu şekilde sınıflandırılır: kısa-uzun, çiğ-pişmiş, küçük-büyük, kadın-erkek, alçak-yüksek gibi. Bir kelimenin temel anlamının yanı sıra bireyde çağrışım yapan diğer sözcüklerde olabilmektedir. Örneğin örgüt sözcüğünün organizasyon, topluluk, kurum, grup⁸vb. sözcüklerle karşılık bulması gibi.

Levi-Strauss'un ifadesine göre toplumsal mantığın özünde "ikincil" bir mantık bulunmaktadır. Bu varsayım ile Strauss, zihinde meydana gelen bir terimin karşıt teriminin de var olması ile oluşan ikili terim grubunu açıklamaya çalışır. Zıtlıkların temel olduğu bu ikili terim grubuna sağ ve sol kavramları örnek olarak verilebilir. İnsanoğlunun var olması ile birlikte başlayan kâinatı ve doğayı düalist (ikilcil) bir zihniyet ile anlamlandırmaya ve kavramaya çalışmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan yer-gök, iyi-kötü gibi zıtlıkların içerisinde sağ-sol zıtlığı da yer alır⁹. Ancak gerçekte, sağ ve sol kavramlarının ihtiva ettiği anlamlar cevherî değildir. Başka bir söylemle, sol ile sağ kavramı doğal değil insanın kendi zihin dünyasında öznel bir bakış açısı ile oluşturduğu bir hakikattir.

Kavramsal olarak sağ ve solun zihin dünyasında ortaya çıkmasında ve yaşamda kullanılmasında tabiatta gözlemlenen doğa olaylarının etkisi vardır. Doğadaki somut olaylardan biri olan güneşin doğuşu zihinde bir kavramı oluşturmuştur. Bu kavram soyut anlamları da kendi bünyesinde barındırması neticesinde farklı anlamlar kazanmıştır. Sözlükte sol kelimesinde baktığımızda "Vücutta kalbin bulunduğu tarafta olan, sağ karşıtı" olarak belirtilmektedir. Sağ kelimesinin sözlükteki ifadesinde ise "Vücutta kalbin bulunduğu tarafın karşısında olan, sol karşıtı" olarak ifade edilmektedir. Bu ifadeler neticesinde sağ ve sol kavramlarının anlamları somut olarak vücudun yaşam merkezi olarak kabul edilen ve insan yaşamında büyük öneme sahip olan kalbin bulunduğu yere göre bir

⁸ Mehmet Şükrü NAR, "Yapısalcılık Kavramına Antropolojik Bir Yaklaşım: Levi-Strauss ve Yapısalcılık", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S.27, 2014, s.38.

⁹Muna Yüceol Özezen, "Sağ ve Sol Kavramlarına İlişkin Bir Araştırma Denemesi", <http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/1.php>, Erişim Tarihi: 20.09.2017. (Çevrimiçi)

anlamlandırma yapılmıştır. Tanım olarak kavramların açıklanmasında ise karşıtlık kullanılmıştır (sağ karşıtı, sol karşıtı)¹⁰.

Dilin gelişmesinin ve dildeki kavramların oluşmasının bir başka boyutu insanın anatomik yapısından kaynaklanan etkileşimin yanında düşünce yapısı temelinde oluşan dünya görüşleri, etkileşime girdikleri toplumların kültürleri de dilde üretilen kavramları etkileyen unsurlardandır.

Sağ ve sol kavramının ihtiva ettiği anlamların bütününe bakıldığında içerisinde olumlu ve olumsuz anlamları barındırdığı görülmektedir. İnsanların sağ kelimesine olumlu, sol kelimesine ise olumsuz anlam yükleme eğilimi nörobilim bakış açısı ile ele alınmıştır. Nörobilim bakış açısında beyinde var olan iki hemisferik özelleşme ile önce motor asimetrliler ve el kullanımı, daha sonra ise duygular ve değerlik hipotezi çerçevesinde değerlendirme yapılmıştır. Umumiyetle, sol kelimesinin olumsuz sağ kelimesinin olumlu anlamlar ihtiva etmesi insanın fizyolojik sistemi, beyin asimetrlilerinin yapısal ve işlevsel boyutları ve bütün bunların bir bütünlüğü oluşturması ile meydana gelen insan bilişi ve kavrayışının bir bağlantısının sonucu gibi gözükmektedir¹¹.

İnsanoğlu geçmişten günümüze sosyo-kültürel yapısının oluşmasında uzun bir süreyi oluşturan bir dönem geçirmiştir. Bu uzun zaman sonucunda sürecin büyük bir kısmını kapsayan “sözlü kültür dönemi”nin insanlığın ortak bilinçaltının oluşmasında mühim bir rolü olmuştur. İnsanlığın oluşturduğu “sözlü kültür dönemi”nin birikimi ile devamında meydana gelen yazılı kültür, sözlü-efsanevi kültür ile beraber düşüncenin temel olduğu bir ilişki ile neticelenmiştir. Bu ilişkinin tek etkisi yazı ve söz üzerine olmayıp, düşünce, yaşam, inanış, gelenek-göreneklerin bütününe ve neredeyse hayatın her noktasına bir tesiri olmuştur¹².

¹⁰ Evrim Gülbetkin, “Sağ= Sol? “Sağ-sol” Kavramları ve Beyin Asimetrisi”, **International Journal of Human Sciences**, C. XII, I. 2, 2015,s.1280.

¹¹ Gülbetkin, **a.g.m.**, s.1279.

¹² Kürşat Öncül, “Olumsuz Söylemin Büyüsel ve Kutsal Niteliği”, **Turkish Studies**, S.4/8, Sonbahar 2009, s.1928.

İnsan beyni ve kültürel gelişiminin nüvelerinden biri olarak sol ve sağ kavramları temel anlamları bakımından yönü ifade eden kelimeler olmalarına karşın bu kelimeler kültürel anlamda da olumlu ve olumsuz manaları ihtiva etmektedirler. Genel manada solun olumsuz, sağın olumlu anlamlar içermesi Türk kültüründe var olmasının yanı sıra diğer dillerde, kültürlerde ve kültürlerin içinde yer alan farklı inançlarda da gözlenmektedir¹³.

Sağ sözcüğüne ilişkin yaptığımız çalışmalarda tespit edebildiğimiz kadarıyla “sağ” kelimesine dair karşılaştığımız örneklerde daha çok olumlu anlamlarla karşılaşırken “sol” sözcüğüne dair örneklerde ise olumsuz anlamlar atfedildiğini görmekteyiz.

Sağ sözcüğünün Türk dilinde hem anlam, hem de yazım bakımından ifade şekli çeşitlilik göstermektedir. Türk Dil Kurumu sağ kelimesinin anlamını şu şekilde açıklamaktadır: (İsim) *Vücutta kalbin bulunduğu tarafın karşısında olan, sol karşıtı / Bu taraftaki yön / Ekonomi ve siyasette gelenekçi (görüş) / Boksta sağ yumrukla vuruş. (Sıfat) Sağlam, esen / Yaşamakta olan / Katkısız (sağyağ)*¹⁴. Sağ ve sol kelimesinin yazım ve kullanım şekli bakımından farklılıklarını ise şu şekilde örneklendirebiliriz: *Onlun “sağda, sağdan”*¹⁵, *On “sağ, doğru, batı, güney”*¹⁶, *Onlun “doğru; sağda”*¹⁷. *Şih “sağ, sağ taraf; sağlam, hasta değil”*, yulıh “sol, sol taraf”¹⁸.

Atasözlerine baktığımız da sağ kelimesinin kullanıldığı yerler şu şekildedir:

*Allah sağ eli sol ele muhtaç etmesin*¹⁹.

*Baş sağ olursa börk çok bulunur*²⁰.

¹³Gülbetekin, **a.g.m.**, s.1279.

¹⁴Türk Dil Kurumu,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59b258c35de1f2.26506595, Erişim Tarihi, 08.09.2017. (Çevrimiçi)

¹⁵ A.V. Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev: Mehmet Akalın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988,s.117.

¹⁶A.e.,s.288.

¹⁷A.e.,s.288.

¹⁸Mehmet Ölmez, “Oğuzların En Doğudaki Kolu: Sahlrlar ve Dilleri”, **Türk Dili**, Aralık 2012, C.II, S.732, s.41.

¹⁹Ömer Asım Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1988, s.140.

Binicinin sağı solu olmaz²¹.

Bir (sağ) elin verdiği öbür (sol) elin görmesin (duymasın)²².

Dağ adamı, hasta eder sağ adamı²³.

Erenlerin sağı, solu (belli) olmaz²⁴.

Kelle sağ olsun da külah bulunur²⁵.

Sağ (sağlam) baş yastık istemez²⁶.

Sağ olsun da dağ ardında olsun²⁷.

Deyimlerde ise sağ kelimesi şu şekilde geçmektedir:

Başın sağ olsuna gitmek²⁸.

Canı sağ olsun²⁹.

Sağa kaymak³⁰.

Sağa sola bakmamak³¹.

Sağ ayakkabı değil³².

Sağ eliyle (başının arkasından) sol kulağını göstermek³³.

Sağı solu olmamak³⁴.

Sağ (var olsun), yerinde olsun³⁵.

Sağ yapmak³⁶.

Sen sağ ben selamet³⁷.

Görüldüğü üzere sağ kelimesinin içerisinde barındırdığı anlamların zenginliğinin diğer örnekleri Türk sözlü kültüründe yer alan atasözleri ve deyimlerde

²⁰Çeşitli anlamları bulunan sağ kelimesi sağlıklı olmak anlamında kullanılmıştır. Bkz. Aksoy, **a.g.e.** s.182.

²¹**A.e.** s.190.

²²**A.e.** s.194.

²³**A.e.** s.226.

²⁴**A.e.** s.168.

²⁵**A.e.** s.357.

²⁶**A.e.** s.419.

²⁷**A.e.** s.420.

²⁸Ömer Asım Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü**, 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1976, s.516.

²⁹Aksoy, **a.g.e.** s.561.

³⁰Politikada tutuculuğa yönelmek. Aksoy, **a.g.e.** s.863.

³¹Aksoy, **a.g.e.** s.863.

³²Sağlam, güvenilir değil anlamında kullanılmıştır. Aksoy, **a.g.e.** s.863.

³³**A.e.** s.863.

³⁴**A.e.** s.864.

³⁵**A.e.** s.864.

³⁶Motorlu taşıtı, direksiyonunu çevirerek sağa yönetmek. Bkz.Aksoy, **a.g.e.** s.864.

³⁷Aksoy, **a.g.e.** s.870.

de yerini almıştır. Sağ kelimesinin yön olarak kullanımının yanı sıra selamet, esen, hayatta olma-yaşama, güven duygusunu da içinde barındıran anlamlarda kullanılmıştır.

2. Lügatlerde Sağ Kelimesi ve Sağ Taraf

Divanü Lugat-it Türk'te sağ kelimesi **Onğ**: sağ, solun karşıtı /onğ eliğ = sağ el (Çiğilce)³⁸, **Sağ**: akıl. Oğuzca³⁹, **Sağ**: zeyreklik, anlayış (Oğuzca) “Sende sağ yok= sende akıl yok, anlayış yok”⁴⁰, **Sağ**: sağlık, esenlik. “Yininğ sag mı= vücudun sağ mı?”⁴¹, **Sağ suw**: Sağ su, tatlı su⁴², **Sağ eliğ**: Sağ el (Oğuzca)⁴³, **Sağ**: Sağ. Yün atmak, yün kabartmak için kullanılan çubukların adı⁴⁴, **Sağ yağ**: Sadeyağ, sağyağ⁴⁵, **Sağ köngül**: Temiz, sağlam, sıcak kalp⁴⁶ olarak geçmektedir.

W. Radlov *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte* isimli eserinde sağ kelimesini 1) doğru yön, saçın sağa doğru ayırım noktası, sağdan sola doğru yazım (Uyg.); 2) Ölçmek, davranışlara bakmak, hoş, güzel; 3) Kendine ait olan her şeyin yolunda gitmesi, karar, doğru karar vermek; 4) Şifa, sağlık, esenlik; 5) Kurumuş çim; 6) Solmuş, kurumuş; 7) Dünya (K.B. 141, 29); 8) Dönmek, dönüşmek; 9) Başarısız olmak; 10) Geçmek, uymak, uygun; 11) En doğru; 12) Zorlamadan basit olan⁴⁷ olarak aktarmaktadır.

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde ise sağ kelimesinin anlamları **Onğ**: 1) Sağ, batı yönü⁴⁸, 2) Çin. Vang. Hükümdar, kişi adı, **Sağ**: sağ, sağlam⁴⁹, **Asan tükal**: sağ

³⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it Türk*, Çev. Besim Atalay, C.I, TDK Yayınları, Ankara 1939,s.41.

³⁹ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, C.III, TDK Yayınları, Ankara 1939,s.153.

⁴⁰ *A.e.*,s.154.

⁴¹ *A.e.*,s.154.

⁴² *A.e.*,s.154.

⁴³ *A.e.*,s.154.

⁴⁴ *A.e.*,s.154.

⁴⁵ *A.e.*,s.154.

⁴⁶ *A.e.*,s.154.

⁴⁷ W. Radloff, *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk- Dialecte*, C. I, Mouton & Co., Gravenhage 1960,s,1028-1029.

⁴⁸ AhmetCaferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1968, s. 141.

⁴⁹ *A.e.*, s.193.

ve selamet, sağ- esen⁵⁰, Biri: biri, sağ, güney, **Ongaru:** sağa doğru⁵¹, **Ongdun:** sağdan⁵² olarak geçmektedir.

S. G. Clauson ise sağ kelimesini isim olarak 1) **Sa:ğ (?sağ):** ilk dönemlerde kelime öbeği olarak **Sa:ğ ya:ğ:** saf yağ (sağyağ); genellikle “sağlıklı” ve nadir bir metafor (benzetme) olarak ‘sağ’ (sol olmayan), Oğuzlarda bazı fonetik değişikliklerle birlikte sağ, sax, sav, saw, so olarak geçebildiğini aktarmıştır. **Sağ:** 1) sağlıklı, 2) sağ (sol olmayan), Uyg.**Sa:ğ köñül:** arınmış, iyi niyetli, **Sa:ğ el:** sağ el, **Sa:ğ su:v :** saf, içilebilir su, **Sa:ğ elig:** sağ el, 2) **Sa:ğ:** yünün işlenmesi için kullanılan çubuğa verilen ad, 3) **Sa:ğ :** akıl, zeka. Fiil olarak, **sağ-** ‘ süt sağmak olarak ifade etmektedir⁵³.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Cep Sözlüğü’nde ise **sağ (taraf):**

Azerbaycan Türkçesi: *sağ*

Başkurt Türkçesi: *un (yak)*

Kazak Türkçesi: *on*

Kırgız Türkçesi: *on (cak)*

Özbek Türkçesi: *ong*

Tatar Türkçesi: *un (yak)*

Türkmen Türkçesi: *sağ (tarap)*

Uygur Türkçesi: *on olarak ifade edilmektedir⁵⁴.*

K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü, Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini*adlı eserinde sağ kelimesini **Ong:** sağ taraf /ong kolu: sağ kolu / **ongında:** sağında /ataning ongında oturup- turur: Babanın sağında oturuyor. İyi, selamet ters sözler, ong sözlemez: Ters sözler, lütûfkâr söylemez. **Ong-ar:** sararıp solmak,

⁵⁰ **A.e.**, s.22.

⁵¹ **A.e.**, s.141.

⁵² **A.e.**, s.142.

⁵³ Clauson, S. Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish**, Oxford At The Clarendon Pres, London 1972, s.803-804.

⁵⁴ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Cep Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.732-733.

Ongaldı: şifa buldu, **Ongalt:** iyileştirmek⁵⁵ anlamlarında kullanırken;**Sag, sav:**sağ, sağlık, sıhhat, sav **bol:** iyileşmek, **Sagsız:** sağlıksız, sağ (taraf) Christus turur atasınıg sa-kolında “İsa babasının sağında duruyor⁵⁶ şeklinde ifade etmektedir.

Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* adlı eserinde ise sağ kelimesini 1) **Sağ:** sol karşıtı, sağ [ET., OT'de: ong] T.T.: Sağ+(cı/ cılık/ dış/ dışlık), 2) **Sağ:** sağlam, esen; yaşamakta olan, diri= OT. Sağ sağlık, esenlik (DLT) T.T.: sağ + (salim/ duyu / duyulu / görü / görülü / görüsüzlük / lık / lıklı / lıksal / lıksız), 3)**Sağ:** Tatlı, iyi, temiz; katkısız =OT. Sağ yağ, sadeyağ, **Sağ-** [Memeyi parmaklar arasında sıkarak sütünü arıtmak⁵⁷], **On** (hık): 1. Sağ, 2. Bol, verimli; 3. Boş; 4. Kolay, **On:** ‘sağ’ (Kzk., Uyg., Kırg., Alt., Tel.), Oncak (Kırg.), Ong (Özb., Kum. /KLS, 146), Un (Bşk, TatK.) şeklinde aktarmaktadır⁵⁸.

Şemseddin Sami tarafından yazılan Osmanlıca-Türkçe sözlük *Kâmûs-ı Türkî*'de de sağ kelimesi şu şekilde ifade edilmektedir:

Sağ (sıfat): insan ve hayvan bedeninin iki cihetinden en işlek ve en müsaid olanı ve bu tarafa isabet eden, yemin, rast.

Sağ kol, sağ ayak, sağ göz: insanın sağ cihetine düşen ve ruhsuz bir cismin sağ ciheti hükmünde bulunan: sağ taraf, binanın sağ yanı, ordunun sağ kolu.

Sağ taraf, sağ cihet, sağ kol: sağa sapmak, köyü sağında bırakarak gitmek, sağını solunu bilmez, sağı soldan fark etmek.

Uğur, meymenet: sağa rast gelmek.

Sağ kol: ordunun sağ cihetindeki kısmı

Sağ kol ağalığı: Binbaşılık ile yüzbaşılık arasından bulunan kol ağalık rütbesinin mukaddemen münkasım bulunduğu iki sınıftan en yükseği, diğerine sol kol ağalığı denirdi.

Sağ ayakkabı: Emniyet ve itimada şayan; Sağ ayakkabı değildir-güvenilecek adam değildir.

⁵⁵K. Grönbech, **Kuman Lehçesi Sözlüğü, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini**, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.146-147.

⁵⁶Grönbech, **a.g.e.**, s.157.

⁵⁷ TuncerGülensoy, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, C.I, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2011, s.711.

⁵⁸ Gülensoy, **a.g.e.**, s.625.

*Sağ taraftan kalkmak: işi yolunda gitmek*⁵⁹.

Bütün bu sözlüklere bakıldığında sağ kelimesinin ifade ettiği en önemli anlamların şunlar olduğunu görüyoruz: En önemli ve esaslı anlamı yönü ifade etmektedir. Bununla birlikte hak, hukuk, doğruluk, iyi çerçevesinde kullanılan diğer olumlu anlamları da vardır.

3.Ana Kaynaklarda Sağ Kelimesi ve Sağ Tarafın Varlığı

Orhon Yazıtlarında geçen beri kelimesi iki farklı anlamda kullanılmıştır. Beri kelimesi ilk olarak (G 1) de sağ taraf olarak, (G 6) da ise güney olarak belirtilmiştir. Nitekim Kül Tigin Yazıtında sağ kelimesi şu şekilde geçmektedir:

(G 1) “*Tengri teğ Tengride bolmuş Türük Bilge Kağan, bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, oğlanım, bikri uğuşum bodunum, birye Şadapıt*⁶⁰ *beğler, yurya Tarkat buyruk beyler, Otuz [Tatar.....]*”

(G 1)“*(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı’dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan’lar (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar.....)*”⁶¹

(G 6)“*.....Türük bodun, öltüğ! Türük bodun, ölsiking! Birye Çuğay yış töğültün... “*

⁵⁹Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Şifa Yayınevi, İstanbul 2012, s.825.

⁶⁰Gök-Türk kitabelerinde geçen, fakat fonksiyonunun ne olduğu henüz bilinmeyen “şadapıt” unvanı A.v. Gabain’e göre “asilzadelüğün yüksek bir sınıfını” ifade etmektedir. Bu kelimeyi R. Giraud’un kavim olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Tarihinde Unvan ve Terimler**, TDAV Yayınları, İstanbul 1988,s.35- 36.

⁶¹ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Simurg Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 34.

(G 6)”.....(ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (ey) Türk halkı, öleceksin!
Güneyde Çuğay dağlarına (ve) töğültün⁶²”

11. yüzyılda Yusuf Has Hacib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*'de ise sağ kelimesi oldukça fazla geçmektedir ki bunlardan bazıları şu şekildedir:

Ong:

536 “köngül kimni sevse mün erdem bolur
kamug tetrüsi ong kokuzı tolur⁶³

536 Gönül kimi severse, onun kusuru erdem olur;
Bütün işleri doğru ve eksikleri de tam görünür⁶⁴.

917 bu edgü ong ol kör isizlik bu sol
solungdın tamu ornu uştmağ ong ol⁶⁵

917 İyilik sağ ve kötülük soldur;
Senin solunda cehennem vardır, cennet ise sağdadır⁶⁶.

1863 kılınç ong tutar hiç solı yok ukuş
Bütün çın turur hiç alı yok ukuş⁶⁷

1863 Akıl daima sağdan hareket eder, hiç solu yoktur;
o doğru dürüsttür, hiç hilesi yoktur⁶⁸.

2069 ong elgin kılıç tutsa ursa salıp
sol elgi bile neng ülese alıp⁶⁹

⁶²Tekin, a.g.e.,s. 37.

⁶³Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2008, s. 172.

⁶⁴A.e., s.173.

⁶⁵A.e., s.238.

⁶⁶A.e., s.239.

⁶⁷A.e., s.386.

⁶⁸A.e., s.387.

2069 Sağ elinle kılıç sallayıp vururken,
sol elinle mal dağıt⁷⁰.

2962 kidin öngdün ong sol bulur bu turup
begin inçke tegrür bu emgek körüp⁷¹

2962 Onlar öne arkaya, sağa ve sola giderler; oralarda
Beylerini huzura kavuşturmak için zahmet çekerler⁷².

3075 kiming bolsa devlet uzadı elig
kamug tetrüsi ong sözi ög bilig⁷³

3075 Kim devlete ererse onun kudreti artar;
bütün eğrisi doğru, her söylediği hikmetin ta kendisi olur⁷⁴.

4056 elig kavuşturu tut adaking tüze
bu ong elging urgıl sol elging öze⁷⁵

4056 Ellerini kavuştur, ayaklarını birbirine bitiştir;
sağ elini sol elin üzerine koy⁷⁶.

4129 ong eling bile sen kötürgil yigü
Bayat atı aşnu ayıt ay bügü⁷⁷

4129 Yemeği sağ elinle ye; ey hâkim insan,
Yemeğe besmeleyle başla⁷⁸.

⁶⁹A.e., s.416.

⁷⁰A.e., s.417.

⁷¹A.e., s.544.

⁷²A.e., s.545.

⁷³A.e., s.560.

⁷⁴A.e., s.561.

⁷⁵A.e., s.706.

⁷⁶A.e., s.707.

⁷⁷A.e., s.716.

4597 *ong elging bile sun bayat atı ay*
*Yigü üdregey hem özüng bolga bay*⁷⁹

4597 *Yemeğe sağ elinli besmeleyle uzat;*
*Böylece yemeğin bereketi artar, sen de zengin olursun*⁸⁰.

Ongça:

1392 *yolung ongça kelse itildi işing*
*Kalı solça kelse ulıp çal başing*⁸¹

1932 *Yolun sağa doğruysa yolundadır işin;*
*Eğer sola doğruysa inleyerek çal başını yere*⁸².

Ongdın:

1857 *bakar soldın ong dın hem öngdün kidin*
*Kamug iş yaragın bilir hem ödin*⁸³

1857 *İşlere sağdan ve soldan, önden ve arkadan bakar;*
*Hal çaresini ve zamanını bilir*⁸⁴.

Ongun:

18 *kidin öngdün ermez ne soldın ongun*
*Ne astın ne üstün ne otru orun*⁸⁵

18 *Arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda;*
*Yeri ne altta, ne üstte ne de ortadadır*⁸⁶.

⁷⁸ A.e., s.717.

⁷⁹ A.e., s.786.

⁸⁰ A.e., s.787.

⁸¹ A.e., s.312.

⁸² A.e., s.313.

⁸³ A.e., s.384.

⁸⁴ A.e., s.385.

⁸⁵ A.e., s.94.

⁸⁶ A.e., s.95.

4059 kıya bakma anda solun ya ongun
Özüng eymenü tur eşit söz ögün⁸⁷

4059 Huzurdayken sağa sola bakınma;
Korku ve hürmet üzere ol, sözü dikkatle dinle⁸⁸.

Ongung:

4057 kapugda kirürde ongun aşnu mang
Tilin yarlıkarda öngüing birle ang⁸⁹

4057 Kapıdan girerken önce sağ ayağını at;
Sana emir buyururken aklın fikrin onda olsun⁹⁰.

Ongungdın:

789 üçinci ongundın negü ol şeker
Solungdın uragun ne ol bu sangar⁹¹

789 Üçüncüsü niçin sağında şeker var,
Solundaki bu acı-ot nedir⁹².

2374 inanur erig kılğıl öngdün kidin
Ongungdın solungdın bir ança adın⁹³

2374 Öne ve arkaya güvenilir kişiler koy;
Bir kısmını da sağa ve sola yerleştir⁹⁴.

⁸⁷A.e., s.706.

⁸⁸A.e., s.707.

⁸⁹A.e., s.706.

⁹⁰A.e., s.707.

⁹¹A.e., s.216.

⁹²A.e., s.217.

⁹³A.e., s.760.

⁹⁴A.e., s.761.

Ongındın:

772 *bedük bir biçekig eligde tutar*
*Solındın uragun ongındın şeker*⁹⁵

772 *Elinde büyük bir bıçak tutuyordu*
*Solunda bir acı-ot ve sağında şeker bulunuyordu*⁹⁶”.

XII. asırda Edip Ahmet Yükneki tarafından aruz ölçüsü ve dörtlükler şeklinde yazılan *Atabetü'l Hakayık (Gerçeklerin Eşiği)* adlı eserde isesağ için onga ve sağ kelimeleri kullanılmıştır. Örneğin:

Onga:

2 *sening rahmetingdin umar men onga*⁹⁷

2 *(daima) senin rahmetinden hayır umarım*⁹⁸. (onga = hayır, selamet)

115 *kamug türlüg işte bilgisiz ongi*⁹⁹

115 *her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır*¹⁰⁰ (ongi= kısmet)

116 *ökünç ol angar yok ong anda adın*¹⁰¹

116 *ve ona bundan başka bir kısmet yoktur*¹⁰² (ong = kısmet)

198 *mening timişing neng adınlar ongi*¹⁰³

198 *benim dediğin mal başkalarının kısmetidir*¹⁰⁴. (ongi=kısmet)

⁹⁵ A.e., s.214.

⁹⁶ A.e., s.215.

⁹⁷ Edib Ahmet B. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, Çev: Reşid Rahmeti Arat, Ateş Basımevi, İstanbul 1951, s.41.

⁹⁸ Yükneki, a.g.e., s.82.

⁹⁹ A.e., s.49.

¹⁰⁰ A.e., s.86

¹⁰¹ A.e., s.49

¹⁰² A.e., s.86

¹⁰³ A.e., s.56.

¹⁰⁴ A.e., s.89.

Sağ:

133 sanıp sözlegen er sözi söz sağı¹⁰⁵

133 düşünerek konuşan asamın sözü, sözün iyisidir¹⁰⁶.

4. Türklerde Yön Tayininde Sağ Tarafın Varlığı

Yön tayini, bütüncü dönemlerde insanlık için çok mühim bir yere sahiptir. Yaşamlarını idame ettirirken kullandıkları öğelerin temelini oluşturan yön tayini aynı zamanda toplumun yaşayış biçimi ve inanışlarına da etkisi olduğu bilinmektedir. Türk kültürü ve diğer kültürlerde yön tercihinin tayininde ve dünyayı yönlemedeki en temel noktanın tespitinde ilk sırada güneş gelmektedir. Güneşe addedilen yüksek değerlerin manevi olmasının yanı sıra yaşamı temsil etmesi, hayatın devamlılığını sağlayan su, hava gibi ana maddelerden olmasının da etkisi oldukça fazladır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yön tayininde ilk unsuru güneş oluşturmaktadır. İnsanlar yönlerini yüzlerini güneşin doğduğu tarafa dönerek belirlemişlerdir¹⁰⁷. Dört yönün tayini de, şüphesiz gökyüzünde yaşanan olayların insanlar tarafından yorumlanması sonucunda da yön tayini yapılmış ve bu tayin aynı amaçla vücuttaki uzuvlar ile de ilişkilendirilmişlerdir¹⁰⁸.

İnsanoğlu gökyüzünü hareket noktası kabul ederek yılın, ayın ve günün dört fazını kavramak ve ayın hareketlerini gözlemlemek amacı ile güneşin ve ayın konumunu, gölgelerin hareketlerini, dört yönden esen rüzgârı ve dört ana yönü keşfetmiştir. Güneşin doğduğu ve battığı noktalar ile ilkbahar ve sonbaharda, gündüz ve gecenin eşit olduğu günlerde hassasiyet ile yapılan gözlem ve incelemeler neticesinde dört ana yön kavramı oluşmuştur¹⁰⁹.

¹⁰⁵ A.e., s.51.

¹⁰⁶ A.e., s.87.

¹⁰⁷ Türk, a.g.m., s.126.

¹⁰⁸ Ahmet Caferoğlu, "Eski Türklerde Cihet Tayini", **Varlık Mecmuası**, S. 21, s.324.

¹⁰⁹ Sibel Kılıç, "Eski Türk Topuluklarında Sayı Sembolizmi ve Türkmen Takılarına Yansıması", **Turkish Studies**, S.11/2, Kış 2016, s.745.

Türklerde yön tayininde esas olan nirengidir¹¹⁰.Yön tayinin temelinde güneş esas olduğu için dünyayı yönlerle ifade ederken Türkler öncelikle yüzlerini doğuya dönerlerdi. Bu duruş ile beraber kendilerinin, sağ, sol ve arkalarına göre, yönleri tespit ederlerdi. Önemli olan öncelikle doğuydu. Sonrasında güney, daha sonra batı ve en son kuzey ifade edilirdi. Nitekim Orhon Yazıtlarında da, kavimlerden bahsedilirken öncelikle doğuda yer alan Çin'den başlanmıştır. Daha sonra, güneyde yer alan Tibet sayılmış, batıda yer alan Avar (Apar), Rum (Aporum), Bizans gb. bölgeler ve boylar söylendikten sonra da, kuzeydeki Kırgız¹¹¹vs. gibi boylar söylenmiştir.

Türklerde hem yön düşüncesinin oluşmasında hem de bu yön düşüncesinin uygulanışı noktasında dini inançlarının önemli olduğu bilinmektedir. Güneşin doğduğu tarafı kutsal kabul etmelerinde elbette ki Türk inancının etkisi büyüktür. Türklerin güneşi esas alarak yön tayini yapmaları İslam öncesi Türk tefekkürünün cihanşümul olduğunu göstermektedir. Yüceliği, ululuğu ve sonsuzluğu temsil ettiği düşünülen güneşin aynı zamanda dünyayı kuşatan ve kucaklayan yanının insan zihninde bir tasavvuru da oluşmuştur. Bu düşünce çerçevesinde Türkler yüzlerini doğuya yani güneşin doğduğu yöne dönerek güneşin dünyayı çevrelediği ve kuşattığı gibi kendileri de cihan hâkimiyeti anlayışı ile dünyayı kuşatmak istemişlerdir¹¹².

Türk kozmoloji anlayışında; dünyanın sürekliliğini oluşturduğunu düşündükleri farklı kozmolojik algılarının kesişim noktası geniş bozkır coğrafyasında bulunan noktaların değişkenlerine göre tayin edilmesi ile ilgilidir. Bu sebeple, zaman-mekân, gökyüzü hareketleri ve bunların yeryüzüne olan etkilerinin birbiri ile ilişkilendirilmesi sonucunda ortaya çıkan merkez ile çevre hâkimiyeti ilişkisi Türk topluluklarında mevcuttur. Türkler gözlemleri neticesinde elde ettikleri mevsim ve yön bilgileri sayesinde yaşamlarını sürdürdükleri coğrafyalarda hâkimiyet

¹¹⁰Belli sayıda noktanın konumunu kesin olarak tespit edebilmek için, bu noktaları tepe olarak kabul ederek bir alanı üçgenlere bölme işi. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=N%C4%B0RENG%C4%B0 . Erişim Tarihi: 09.09.2017.

¹¹¹ BahaeddinÖgel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2000, s.427.

¹¹² Ali Rafet Özkan, “Türk Kültüründe Yönler”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed: Hasan Celal Güzel, C.III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.427.

kurma anlayışlarını geliştirmişlerdir. Yine Türkler yön tayini ve yön bilgileri neticesinde bazı inanışlar da geliştirmişlerdir. Bu netice ile eski Türklerde güneşin doğduğu ve battığı yönler yaşam açısından önemi olan yönlerdir. Yine bu yönler doğum ve ölümü içinde barındıran bir anlama da sahiptirler¹¹³.

Doğum-yaşam-ölüm-yeniden yaşam’dan oluşan ve sonsuzluğu ifade eden bu döngüsel yapı Türklerin kozmogoni anlayışlarında yer almıştır. Doğuya ve batıya hâkim olma anlayışı sadece cihan hâkimiyet mefkûresini değil devletlerin ve şehirlerin konumlarını, yerleşmesini ve genişlemesini de etkilemiştir. Bununla birlikte bu yön anlayışı Türklerin yaşamlarını sürdürdükleri bazı coğrafyalarda farklılıklar arz etmiştir. Bu farklılıklara örnek olarak Sibiryâ coğrafyasında yaşayan Türk toplulukları verilebilir. Kuzey ve güneyi esas alan hâkim olma anlayışında büyük ve kutlu saydıkları ırmak ve nehirlerin akış yönü büyük öneme sahiptir. Yakut Türklerinde ise, rüzgârı dört yöne ayırarak dünyanın dört köşesinden estiğini düşünmelerinin yanı sıra dünyanın dört köşesinde yer alan zenginliklere dair olan inançları da yön tayinlerini etkileyen inanışlarındandır¹¹⁴.

Orhon Yazıtlarında geçen “ön” kelimesinin doğu anlamında ve günümüzde kullanıldığı anlamı düşünüldüğünde Türklerin yön tayini yaparken güneşi esas alan bir sistemle bu tayini yaptıkları görülmektedir. Özellikle mekânın yön ile ilişkisini anlamamız açısından Orhon Yazıtları en güzel örneklerden birisidir. Nitekim Yazıtlarda yer alan metinleri incelediğimizde aktarılan bilgilerin ifade edilmesinde yön ve mekân arasındaki ilişki açık bir şekilde belirtilmiştir. Yönleri ifade eden kelimelerin zenginliği Türklerin geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları ile hareketli bir toplum yapısına sahip olmalarından ileri gelmiştir. Yön tayininde güneşi temel almaları neticesinde sağ tarafı güneyi; sol tarafı ise kuzeyi ifade etmek için kullanmışlardır¹¹⁵.

¹¹³ Kılıç, **a.g.m.**, s.744.

¹¹⁴ Kılıç, **a.g.m.**, s.745.

¹¹⁵ Türk, **a.g.m.**, s.126.

Türkler yönlerini belirlerken de güneş ve güneşin doğduğu tarafı ölçüt alırlardı. Bu nedenle de Türkler dünyayı yönlediklerinde önce yüzlerini doğuya döner sonra da buldukları yerden sağ, sol ve arkalarına göre yön adlarını söylerlerdi. Önem sırasına göre en başta doğu gelirdi. Doğu yönünü sırasıyla güney, batı ve kuzey yönleri takip ederdi. Hatta Kök-Türkler devrinde boylar sayılırken ilk önce doğudaki Çin'den başlanırdı. Daha sonra sırasıyla güneydeki Tibet, batıdaki Avar, Bizans, Rum gibi bölge adları ve en sonunda kuzeydeki Kırgız vs. boyların adı geçerdı. Eski Türk inançlarına göre yönler güneşin gökyüzü seyrine göre sıralanıyordu. Orhon Yazıtlarında yönler şöyle gösterilmiştir. 1) İleri, gün doğusu, 2) Beri, gün ortası (güney, güney sağ taraf), 3) Geri gün batısı, 4) Yukarı, gece ortası (kuzey, sol taraf)¹¹⁶.

Yine Teleüt Türklerinde ay kuzeyin, güneş ise güneyin sembolüdür. Bu sembolün oluşması ayın gök kartalın sol kanadını, güneşin ise sağ kanadını örttüğü inancından ileri gelmiştir. Bununla beraber kartalın başı ise doğuya bakar. Ay karanlıklar ile geceler diyarı olan kuzeyin, güneş ise aydınlığın gündüzün dolayısıyla güneyin sembolü olur¹¹⁷.

¹¹⁶ Abdülkadir Kıyak, "İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar", **Karadeniz**, S.6,s.135-136.

¹¹⁷ Kıyak, **a.g.m.**, s.136.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK SOSYAL HAYATINDA SAĞ TARAF

1. İSLAM ÖNCESİ TÜRK İNANIŞLARINDA SAĞ TARAF

Her bireyin kendi içinde farklı inanışlarının olması toplum temelinde de ortak inanışların ortaya çıkmasında büyük katkı sağlamıştır. Tarihteki ilk topluluklara baktığımızda bile inanışı olmayan bir toplum yoktur. Her toplumun kendisine göre bir düşünüş tarzı, bir inanç sistemi ve bu inanç sisteminin toplum üzerindeki yaptırımları doğrultusunda şekillenmiş manevi olguları bulunmaktadır. Bu olgular zaman içerisinde birey veya toplum nazarında küçük farklılıklara uğrasalar bile genel özellikleri bakımından bir ortaklık oluşturmuşlar ve kültürün devamlılığını meydana getirmişlerdir. Bir düşünceye ya da nesneye gönülden bağlı olma, inanma duygusu, iman ve itikad bir arada bulunarak bir bütün çerçevesinde inanç kavramının oluşmasını sağlamıştır. İşte bu yüzden bu kavramın gerekliliklerini yerine getirmemiz ile fiiliyata dökülen inanç öğeleri bütün topluluklarda bir şekilde tezahür etmiştir.

B. Malinowski'ye göre bir toplumda yaşayan insanların büyük saygı duydukları ve kutsal addettikleri gelenekleri, örf ve adetleri vardır. Bu gelenek ve göreneklerde davranışların ve yasakların hükümleri de kesin kurallarla belirlenmiştir. Örf ve adetlerin her daim doğüstü güçlerle, kötü ruhlarla ve zihinlerdeki tanrı tasarımı ile bağlantılıdır¹¹⁸.

Bireysel ve toplumsal yaşamımıza baktığımızda inanç, iç dünyamızı ve içtimai yaşantımızı etkileyen önemli bir unsurdur¹¹⁹. Günlük yaşamda birine inanmayı ve inanç duymayı ifade ettiğimizde ise o kişinin davranışlarında tutarlılığın ve güvenilirliğin varlığından da emin olmayı isteriz. İnancın sosyal anlamdaki boyutu ise bireylerin sosyal yaşamlarındaki davranışları neticesinde oluşan

¹¹⁸ Bronislaw Malinowski, **Büyük, Bilim ve Din**, Çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990, s.7.

¹¹⁹ M. Doğan Karacoşkun, "Dini İnanç –Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IV (2004), S.2, s.25.

tavırlarının esas noktasını teşkil eder. Bu noktadan baktığımızda inanç, insan ilişkilerinin oluşmasında belirleyici bir rol üstlenir ve toplumsal ilişkiler bakımından mühim bir etkinlik alanına sahip olur¹²⁰.

Geniş bir sahayı esas alan ve içinde barındıran din, toplumsal ve bireysel boyutta farklı noktalarda işlevleri barındırır. İnananların iç dünyalarındaki ahenklerini, davranış şekillerini ve yönlerini belirlemedeki rolü de denge sağlayıcı bir yanının olmasıdır. Ayrıca din varoluşsal çözümleme ve yaşamın anlamlandırılması hususunda kuvvetli bir yapısı olan olgu olarak düşünülebilir¹²¹.

Din inancın var olduğu bir olgu olmasına rağmen her inanç bir dini oluşturmaz. Din ve inanç arasındaki farkı gösteren en belirgin özellik kutsallık mefhumudur. Dini inançlarda kutsal olan veya olmayan gibi (örneğin İslam'da var olan haram ve helal kavramı) temel bir ayırım söz konusudur. Varlığına kutsallık atfedilenleri reddetmek veya uygun olmayan davranışlarda bulunmak yasaklanmıştır. Saygılı davranarak ve yücelterek onları memnun etmeye çabalamak lazımdır¹²².

1.1. Kutsallığın Tanımı

Türk Dil Kurumu kutsal kelimesini “Güçlü bir dinî saygı uyandırması gereken, kutsi, mukaddes, tapınılacak veya yolunda can verilecek derecede sevilen, bozulmaması, dokunulmaması, karşı çıkılmaması gereken, üstüne titrenilen, Tanrı’ya adanmış olan, tanrısal olan” olarak açıklamaktadır¹²³.

¹²⁰ Karacoşkun, **a.g.m.**, s.26.

¹²¹ Karacoşkun, **a.g.m.**, s.23.

¹²² İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1980, s.7.

¹²³ Türk Dil Kurumu,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59dc84bb5cbcc8.11374822, Erişim Tarihi: 10.10.2017. Ayrıca kutsal, Latince “sacer”den gelen “sacred (kutsal)”, Eski İngilizce’de “halig”den gelen “holy (mübarek), Almanca “heilig”; varlıkların umumi düzenine ilişkin profan (din dışı) ya da sekülere ait olan kavramların eş anlamlısıdır. Detaylı bilgi için bkz.Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram**, Çev. Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa 2000, s.49.

İnsanoğlu aresizlik düşüncesine bürünerek korktuğu, muhtaç olduğunu düşünerek, gözlemleyerek etkilendiği, değer verdiği her şeyi kutsallaştırma eğiliminde olmuştur. Destan ve efsanelerde doğal varlıkların efsanevî unsurları barındırarak betimlenmeleri o toplumun kâinatı algılama şekillerinin bir neticesidir. Bu durum ağlar boyunca günümüze kadar değişerek ve gelişterek devam etmiştir. Neticede kutsallık anlayışı bir ihtiyaç olarak doğmuş, bireyin ve toplumların inanç sistemi içinde yer alması ile hayatlarının düzenlenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bir toplumun inanç sistemine sahip olması, bir şeylere kutsallık izafe edebilmesi bir kültür içinde yaşadığının göstergesidir ki bu da dünya içinde kendine bir yer edinebilmesi açısından temel davranışlardandır. Bir kültüre sahip olan toplumların dünyadaki farklı kültürler içerisindeki konumları daha sağlamdır, yıkılmaları asimile edilmeleri zordur. Bu nedenle kutsallık anlayışı insan ve toplum hayatı için gerekli ve sürekli bir unsurdur. Bu gerek diğer topluluklarda gerekse de Türk toplumunda aynı şekilde tezahür etmiştir¹²⁴.

Kutsalın bir insan için farklı boyutlarda tezahürü bulunmaktadır. İnanan bir insan için kutsal yaşamın kaynağını, gizemi, olağanüstülüğü ve sıra dışılığı ifade eder. Bu inançlar çerçevesinde kişinin kutsal addettiği değerler her daim büyük ilgi ve saygı görür. Ayrıca kutsalın bu manevi gücünden de medet umar. Fakat bilinmelidir ki kutsalın temelinde Tanrı'ya dair bir bağlantı bulunmaktadır¹²⁵.

İnsanoğlunun kendi zihninde oluşturduğu ya da çevrenin etkin olduğu oluşumla ortaya çıkan olgular gibi kutsal da insanın tabî olduğu şeylere, kültüre ve tarihe de koşullanmıştır. Kutsallık atfedilen bir nesne ya da zihnî bir olgu belirli bir zaman içerisinde ya da belirli bir coğrafî sınırlar içerisinde kendisini gösterebilir. Bu durum sonucunda o coğrafyada yaşayan insanlar kutsallık atfedilen nesnel ya da cevherî olan bu olguya inancı sürdürebilirler. Etkileşim sonucu diğer kültürlere geçen

¹²⁴ Fatma Aysel Dıngıl, **İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s.14.

¹²⁵ Ali Yıldız Musahan, "İslam İtikadında "Kutsal"ın Sınırı", **e-malâkât Mezhep Araştırmaları**, VIII/2, Güz 2015, s.121.

bu olgular ya olduğu gibi kalırlar ya da girdikleri kültürün içerisindeki dinamiklerle başka bir formda kendilerini gösterebilirler.

Kutsal olarak kabul edilen ve düşünülen yer, çevresinden de almış olduğu değerler ile kendini çevreleyen yerlerden ayrılmakta ve farklı bir karaktere bürünmektedir. Kutsalın tezahür etmesi sonucunda ise mekânda bir kırılma gerçekleşmektedir. Böylece mekân artık diğer mekânlardan farklılaşarak farklı özellikler kazanmaktadır.

Kutsal; kavram olarak dinlerin merkezinde yer alan bir tanım olarak da düşünülebilir. R. Otto açısından “*Din, korkutucu ve büyüleyici sır olarak açıkladığı kutsalın tecrübesidir.*” Otto, kutsala dair edinilen deneyimleri Kantçı yaklaşımın temel olduğu *numen* ile veya farklı bir deyişle gizemli olan ve görünmeyen ile ilişkilendirir. Numen ile ilgili olan şeyler temelde ve bütünüyle farklıymış gibi hususi bir vaziyet oluşturmakta ve ayrıca insana değin ya da evrene dair olan hiçbir şeyi anımsatmamaktadır. Otto’ya göre bu farklılığın temeli ondaki belirsiz karakteristiktir ileri gelmektedir. Ancak bu belirsizlik, birçok tezahür biçimlerinde dikotomik (ikili) yansımalarla sahiptir¹²⁶.

Kutsallık anlayışının esas olduğu bir inancın tam iman sistemi vaziyetinde olabilmesi için üç şart belirlenmiştir:

- a- İtikad (îmanın esasları)
- b- Amel (tapınmalar, özel törenler vb.)
- c- Cemaat (îtikad ve amel’in bir kütle tarafından kabul ve icrası)¹²⁷

İbrahim Kafesoğlu hocamızın bahsetmiş olduğu üç şart bağlamında değerlendirme yapacak olursak bir anlayışın ya da nesnenin kutsallık ifade etmesi için gerekli olan şartları sağlanması durumunda toplum içinde kabul edilmesi de gerekir. Toplum içinde kabul görülecek düşüncenin de birey temelinde ele

¹²⁶ Mustafa Arslan, “Kutsal ve Seküler Arasında: Hidrellez ve Türbe Kültürleri Çevresinde Gelişen Eğlence Kültürü, **Birey ve Toplum**, Güz 2015, C.5, S.10, s.92.

¹²⁷ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.7.

alındığında toplum içine yayılımının düşünce temelli olduğu reddedilemez. Düşünce temelli bir ifadenin açıklamasını ise şu şekilde yapabiliriz. Dini inancın dışında bir varlığa kutsallık atfedilmesi bir toplumun yaşam şekline manevi ve maddi olarak katkı sağladığı olgulardan meydana gelebilir. Bu açıklamaya örnek olarak, daha önce bahsettiğimiz İslam öncesi Türklerin yön tayinlerini yüzlerini güneşe dönerek yapmalarını verilebiliriz. Burada güneş esas alınarak yapılan bir tayinin manevi yönünün olmasının yanı sıra güneşe yükledikleri diğer anlamlarında etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Yaşamın devamlılığının sağlanması, hayata canlılık vermesi ve insanların hayatlarını sürdürmeleri için gerekli olan diğer unsurlar gibi temel olması da önemlidir.

Bozkır Türklerinin dini inançlarının temelini şu üç noktada toplamak mümkündür:

- a- Tabiat kuvvetlerine inanma
- b- Atalar kültü
- c- Gök-Tanrı¹²⁸.

Eski Türkler tabiatta birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Bu nokta açık bir şekilde yer-su (yär- sub) tabiri ile Orhon yazıtlarında ifadesini bulmuştur. Aynı inanış ‘yir-suv’ tarzında Uygurlarda da vardı. Bunlar ‘iduk’ yani kutsal idiler. Tabiat kuvvetlerine itikad, hemen ‘bütün halk dinleri’nde mevcut bulunmaktadır ve fiziki çevrede rastlanan yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş vb.... gibi tabiat şekil ve hadiseleri karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri dolayısıyla bunların kutsallaştırılmasından doğmuştur. Eski Türkler’deki yer-su inancının ayrı ayrı fonksiyonlarını tayin etmek için gerekli bilgilere sahip değilsek de, umumiyetle bir nevi halk inançlarında maddi hayat şartlarının, ekonomik ve sosyal âmillerin rol oynadığı da kabul edilmektedir¹²⁹.

Eski Türkler Gök-Tanrı dininde idiler. Gök-Tanrı, bozkır boylarının inançlarında tek yaratıcı olarak görülmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış

¹²⁸ Kafesoğlu, a.g.e., s.42.

¹²⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s.42-43.

bulunmaktadır. Hunlar, Tabgaçlar, Kök-Türkler ve Uygurlar gibi Türk boylarında, kurbanlar sunulan kutsal varlıkların başında ve hepsinin üstünde geliyordu. Tanrı tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda semavî mahiyete sahipti¹³⁰. Gök-Tanrı Dini'nin etkilemiş olduğu bir diğer husus da sağ-sol dikotomik (ikili) yapısıdır. Türklerde mekân gök ve dört yönden ibarettir. Devlet yeryüzünde olmakla beraber, Gök Tanrı hâkimiyetin sahibi ve kaynağıdır. Türklerin zihinlerinde iktidar gökten aşağı doğru inmektedir, devlet içindeki mevkiler de yukarıdan aşağı doğru uzanmakta, daha sonra da sağa ve sola yayılmaktadır. Güneş ve ay inancı da son derece önemlidir, güneş sağ ve doğuyu, ay solu ve batıyı göstermektedir¹³¹.

1.2. İslam Öncesi Türk İnanışlarında Sağ Taraf ile İlgili Örnekler

İslam Öncesi Türklerde sağ tarafa verilen önemi gerek yazılı kaynaklarda gerek arkeolojik buluntularda gerekse destan ve efsanelerde bulabiliyoruz. Aşağıda bu örneklerden bazılarını vermeye çalışacağız.

Uygurlarda günümüze değin çoğu zaman çocuklar aniden rahatsızlandığında “ervah” denilen gözle görünmeyen cinin ruhuna atfen isrikleme âdeti devam etmektedir. Tencereyi ateşin korunu koyup, üzerine hayvanın iç yağın atmak ya da elma kurusu, deve dikenini gibi kokulu nesnelere yakıp, bir çeşit koku çıkardıktan sonra, hastanın başında “İsrık, ısırk” diyerek sağından ve ters düz hareketlerle çevirmek gibi adetlerin hepsi isrikleme diye adlandırılır¹³².

Türklerde cennet mefhumunun karşılığı olarak Orhon Yazıtlarında da geçen şekli ile uçmak, cennete gitmek anlamında “uç-bardı” kelimesini kullanırlarken, cehennem için de kötü ruhların yaşadıklarına inandıkları yer altını ifade eden “tamug” kelimesini kullanmışlardır¹³³. Günümüzde insanın sağında ve solunda bulunan “münker” ve “nekir” olarak adlandırılan melekler Altay inancına göre de

¹³⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s.55-56.

¹³¹ Fikret Türkmen, “Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XI/1 (Yaz 2011), s.13.

¹³² Hatice Çiğdem Kılıç, **Türk Kültüründe İnanç ve İnanışlar**, Sakarya Üniversitesi Halk Bilimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003, s.103.

¹³³ Muallâ Uydu, **Türk-İslam Bütünleşmesi**, Hamle Basın-Yayın, İstanbul 1995, s.92.

“Yayuçı¹³⁴” ve “Körmös¹³⁵” olarak ifade edilmiştir. Bu inanca göre insanın sağında bulunana yayuçı, solunda bulunana da körmös demişlerdir¹³⁶.

İslam Öncesi inanışlarını koruyarak zamanımıza kadar getiren Altay Türklerinde de bu anlayışı görebiliyoruz. Nitekim 19. yüzyıldaki Altay inanışına göre, *bir insanın doğumunda Ülgen, doğumda görev alması için Yayuçular’dan birini görevlendirir. Görevlendirilen Yayuçı, Sür Ak Göl’den yaşam kuvveti alarak yeni insanın dünyaya gelişini sağlar. Yeni bir insanın doğacağını bilen Erlik de bu doğumu engellemeye çalışır, engelleyemezse bile doğumu mümkün olduğunca zorlaştırır. Doğum her şeye rağmen gerçekleşirse Erlik’in görevlendirdiği Körmös, yeni doğan insanın yanından ömrü boyunca ayrılmaz. Aynı şey görevlendirilen Yayuçı için de geçerlidir. Böylece insanın yanında daimi olarak bu iki refakatçi bulunur. Yayuçı insanın sağ omzunda yer alırken, Körmös insanın sol omzunda yer alır. Her ikisi de insanın hayatı boyunca yaptığı kötülükleri kaydederken Yayuçı yapılan iyilikleri kaydeder¹³⁷.*

İnanışları bağlamında bir başka örnek de yine Erlik hakkındadır. Erlik büyük kara ruh (kara yaan tös) olarak kabul edilir ve putlaştırılmaz. Erlik için kapının sol tarafında, bulaşık suyu konulan kabın durduğu yerde ayin yapılır. Altaylılarca kötülükler sebebi olan ruhlar (yaman körmös) kapının sol tarafına ve bulaşık suyunun yanına toplanırlar¹³⁸. Burada sol tarafın olumsuzluğuna dair bir vurgu bulunmaktadır. Sol tarafta olan ve kötülüklerden arınmak maksadı ile yapılan bu ayinde kötülüklerin ve kötü ruhların sol tarafta bulunmaları neticesinde bir arınma gerçekleştirilir.

¹³⁴ Yayuçı: Yaratıcı Tanrıça, Çocuk yapmaları için insanlara kut (yaşam enerjisi) gönderir. Göğün dördüncü katında yaşar. Yaratıcı, dağıtıcı demektir. Yaygaru sözcüğü bahar mevsimi manasına gelir. Bkz. Deniz Karakurt, **Türk Söylence Sözlüğü**, s.314 (e-kitap) Erişim Tarihi: 13.10.2017.

¹³⁵ Yer altında yaşadığına inanılan kötü ruh, şeytan. Detaylı bilgi için bkz. Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları”, **Bilig**, Yaz/ 2007, S. 42, s.185.

¹³⁶ Uydu, **a.g.e.**, s.97.

¹³⁷ Mehmet Naci Önal, Aslı Erten, “Türk Halk Kültüründe Ötedünya Tasavvuru”, **AİBÜ sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih Tezcan’a Armağan**, S.13, Yıl: 13,s.273.

¹³⁸ Abdülkadir İnan, “Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, **Makaleler ve İncelemeler**, C.I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 407.

Şamanizm çok eski çağlardan beri Sibiryaya ve Türkistan topluluklarında varlığını sürdüren inanış ile bu inanışlar temelinde uygulanan ritüellerin adıdır. Şamanizm'in temelinde ruhlara yönelik inanç bulunmaktadır. Şamanlar (Kamlar) seçilmiş kişilerdir ve toplulukta yaşayan diğer insanların ulaşamadığı bir kutsal alana erişebilmektedirler¹³⁹. Kamların görevleri bölgeden bölgeye farklılık göstermekle birlikte genel anlamda ruhlar âlemi ile irtibat kurarak insanları kötü ruhların etkisinden korumak veya kurtarmaktır¹⁴⁰. Bilindiği üzere eski Türkler arasında Şamanizm bir din olarak yaşanmamış; ancak bir takım şamanik unsurlar, Türk kültürünün içerisine girmiştir.

Kamın davulunda 3.5 karış uzunluğunda demir bir çubuk olan kiriş bulunur. Bu çubuk örülür ve âdi çubuk olarak kullanılır. Demirden yapılan bu kirişin her iki yanında, omuzları temsil eden çıkıntılar bulunmaktadır. Kirişin sağ tarafında 5, sol tarafında ise 4 tane (bir togus) asılan demir parçası vardır ve 9-10 cm. uzunlukları olan bu demir parçasına “çingirak” (konura) adı verilir. Bu çingiraklar kötü ruhları (yaman körmöstör) uzaklaştırmak ve kovmak amacı ile kullanılan okların simgesidirler¹⁴¹.

Davulun üst kısmında her zaman gök cisimleri, gökkuşağı, bulutlar resmedilir¹⁴². Aynı zamanda bu kısımdan dışarıya doğru çıkan çizgiler de vardır; bu çizgiler ay ve güneş ışığının bir simgesidirler. Bütün davullarda ay, “eezi” (sahip) sağ tarafta, güneş sol tarafta tasvir edilir; bu durum yaz mevsiminde güneş ve ayın ilerleyişlerine de bir atıf gibidir¹⁴³. Ayrıca bu şekildeki yerleşim kamın gökyüzüne yolculuklarının ancak göklerin “buz tutmadığı” ilkbahar ve sonbahar aylarında yapılabiliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu simgelerle kam evrende yolculuk yaparken yönünü bulmasına da yardımcı olduğuna inanılmaktadır¹⁴⁴.

¹³⁹ Mircea Eliade, **Şamanizm**, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, Ankara 1999, s.25.

¹⁴⁰ Harun Güngör, “Şamanizm”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 325.

¹⁴¹ İnan, **a.g.e.**, s.446.

¹⁴² Fatma Simin Arat, **Bozkır Türk Kültüründe Kamlık**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s.89.

¹⁴³ İnan, **a.g.e.** s. 448.

¹⁴⁴ Arat, **a.g.t.**, s.89.

Kamın Ülgen'e sunulacak kurban için uygun atı bulduktan sonra sırtına ağaçtan yapılan bir kap konulur. Bu kabı yere düşürmesi için hayvana vurulur. Kap, alt kısmı yukarı gelecek şekilde düşerse kurbanlık için uygun olmadığı düşünülürken, kap ağzı yukarı gelecek şekilde düşerse kurban için uygun olduğu kabul edilir. Kurbanlık olan hayvan eğer kısıraksa, kap onun kendi sütü ile yıkanır ve az önce anlatılan işlem sırasında aşağıdaki dua okunur:

*“Sağ gözü ile
Sunulana baksın,
Ben kabı sundum.
Fakat kutsama sizdendir;
Bize iyi bir işaret vererek
Aşağı baksın”.*

Bu duadan sonra kam kayın ağacı yanında ateş yakılmış olan çadırın yanına gelir, atılmış ardıç dallarından çıkan dumanı davula değdirir, sonra da ateşin yanına oturur ve davulunu kurban işleri için ruhlardan yardımcıları çağırarak ayine başlar.

*“Buraya gel ey genç bulut,
Kürek kemiğime basarak,
Halk ve adamlar, kürek,
Kemiğimi ezerek siz de geliniz.
Semanın oğlu Tang-sarı,
Ey Ülgön'ün oğlu Kergiday!
Sen benim görmek için gözüm,
Tutmak için elim,
Kaçmak için ayağım,
Sendelersem tuyağımın,
Sağ elim orbu ile vurur,
Gel sen benim sağıma!”¹⁴⁵*

¹⁴⁵ Arat, a.g.e., s.95-96.

Yukarıda vermiş olduğumuz kam ayini hakkındaki bazı örneklerden de anlaşıldığı üzere sağ tarafa vurgu yapıldığı ve maneviyat yüklendiği görülmektedir.

Rus Türkolog N. F. Katanov tarafından toplanan malumata göre “Beltir’ler¹⁴⁶ ölüyü Müslümanlar gibi yıkarlar. Erkekleri erkek ihtiyarlar, kadınları kadınlar yıkardı. Ölüyü ateşin yanına koyarlardı. Erkek ölü kapının sol (güney) tarafına, kadın ölü sağ (kuzey) tarafına konularak yıkanır¹⁴⁷”.

Sagaylarda¹⁴⁸ ölünün defnedilmesinden sonra eve gelinir ve yemeğe, içmeğe başlanır. Sonrasında ise mezarın sağ tarafına ateş yakılır ve ölü aşı için kesilen hayvanların kemikleri yakılır¹⁴⁹. Burada ateşin sağ tarafa yakılmasında da bir mana bulunmaktadır. Ateş güç olarak kabul edildiği için hürmet görür. Arınma ve affedilmenin amaçlandığı bu ritüelde de sağ tarafın manevi gücü ve olumlu enerjisinin aktarılması temel alınmıştır.

Kırgız ve Kazaklarda da bir halk inancında sağ tarafın önemini görmekteyiz. Şöyle ki: “Kırgızların düşüncesine göre Kızır (Hızır) diye bir melek vardır. O ölmez sürekli gezen bir melektir. Onu canlı karşısında görmek Kırgızlar için büyük mutluluktur. Zira Kızır’ın insanlara mutluluk, şan, devlet, güzellik, akıl ihsan eylediğine inanılır. Ölümünün takva sahibi olanlarını kendi ziyaretiyle şereflendirmek ve bununla birlikte her türlü iyiliği vermek için Kızır görünür bir şekle girer... Bazen Kızır kuş görünümünde ortaya çıkar. Bu durumda Kırgızlar Kızır’ı kırmızı çuvalında yavrularıyla yüzen ördek veya koyunun baş üzerinde yuva yapan serçe şeklinde görürler. Birincisinin anlamı atların sayısının, ikincinin anlamı ise koyunların

¹⁴⁶Yenisey Türklerinden Sagaylar Zümresine dâhil bir oymak olan Beltirler, 17. Yüzyıla kadar Yenisey Kırgızlarının batısında yaşamaktaydılar. Günümüzde ise Beltirler Töles gölünün şarkında bulunmaktadır. Tafsilatlı bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, “Türkler Beltir Türkleri”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, TTK Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1987, s.18.

¹⁴⁷ Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1986, s.184.

¹⁴⁸ Sagay Türkleri, Abakan ırmağı sahilinde ve Sagay bozkırlarında yaşarlar. Eski terime göre “Abakanlılar” olarak adlandırılan Türk boylarından en büyüğünün adıdır. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, “Sagay Türkleri (Abakanlılar)”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, TTK Basımevi, İkinci Baskı, Ankara 1987, s.50-51.

¹⁴⁹ İnan, **Şamanizm**, s.186.

sayısının artacağıdır¹⁵⁰. Kıdır hakkındaki bilgi şöyle devam eder: Kıdır hangi insan kılığında gelirse gelsin, onu tanımak için bir işaret vardır. Onun sağ elinin başparmağının kemiklerinin olmadığı ve sadece et ve deriden oluştuğuna inanılır. Kazaklardaki tokalaşmanın yöntemi de buna bağlanmaktadır. Bu tokalaşma yönteminde misafirin sağ eli iki el arasına alınır ve iki elin başparmaklarıyla misafirin başparmağı hafifçe bastırılır. Misafir kim olursa olsun, özellikle de yabancı ise tokalaşma âdeti böyledir. Böyle yapmakla: “Kıdır sen misin? , senin şekline girip bana Kıdır mı geldi?” der gibi olunur¹⁵¹.

Hakaslarda bir saç toyu şu şekildedir: damat evine getirilen gelinin örgüleri çözülür; daha sonrasında ise saçları iki örgü şeklinde tekrar örülür. Örgüleri çözen kişi “pazırthan içe” olarak adlandırılır ve bu âdetin bütününden o sorumlu olurdu. Dünürcü olarak kıyafetini giyerdi. Ebeveyn yurdun kuzey tarafından üç akağaç sırtının üstünü kapatarak kapıdan doğu tarafına doğru bir düğün alacağı yaparlardı. Gelin tüm saç toyu boyunca bu alacıkta bulunmak mecburiyetindeydi. Burada kızın saçları çözülür ve iki belik örülürdü. “Pazırthan içe” sağ omuz hizasında dururken, onun baldızı ise sol tarafında dururdu. Pazırthan içe, gelinin düğümlemiş saçına hemen kendi saçından yapılmış bir düğme tuttururdu ve diğerini ise damattan aldığı saçla yapardı¹⁵².

2. İslam Öncesi Bozkır Hayatında Sağ Taraf

Türklerin dünya görüşlerinde, yaşayışlarında, inançlarında, gelenek ve görenekleri ile iktisadî yapılarının oluşmasında bozkır kültürünün etkisi mühim rol oynamaktadır. Birçok etkenin bir araya gelerek oluşturduğu bozkır kültürü Türklerin yüzyıllar boyunca yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan ve kültürlerinin devamlılığını oluşturan önemli unsur olarak sayılabilir.

¹⁵⁰Lezzet Tülbasıyeva, **Kazakların Yaşam Estetiği**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 21-22.

¹⁵¹Tülbasıyeva , **a.g.e.**, 16dpt., s.21.

¹⁵² Erhan Aktaş, “Hakas Destanlarında Evlilik Kurumu ve Buna Bağlı Bazı Pratikler” **Türk Dünyası**, S.38, s.29-30.

2.1. Ölü Gömme Adetlerinde Sağ Taraf

Aşağı İtil ve Batı Kazakistan bölgesinde bulunan ve VIII-XII. yüzyıl dönemine ait olan konar-göçer mezarları cenaze geleneği ve mezar eşyaları hakkında bilgi sahibi olmamıza imkân vermektedirler. Buna göre mezar çukurları dikdörtgen, cenaze eller ve ayaklar yana uzatılmış sırt üstü yatar biçimdedir. Ölünün sağ yanında at kafatası, ön ve arka ayak kemikleri bulunmuştur¹⁵³.

Doğu Kazakistan'da Karaşat mezarlığındaki kurganda atın güneyine yerleştirilen ölünün başı doğuya bakar vaziyette, sırt üstü defnedilmiştir. Atın kafası ise batıya bakar vaziyettedir. Ölünün sağında ise uçları demirden olan okların bulunduğu ok kılıfı, kemeri, kılıcı ve kumaş parçaları bulunmuştur¹⁵⁴.

2.2. Otağ (Çadır)

Bir toplumdaki siyasi, sosyal ve hukuki durumu anlamak için öncelikle o topluluğu oluşturan en küçük parça olan ailenin incelenmesi gerekmektedir. Topluluğun en üst kademesinin başında bulunan aile, devletin en küçük modelini oluşturmaktadır. Devleti yöneten hükümdarın otoritesi ailede çocuklar üzerinde etkili olan baba figürüne benzemektedir. İslam öncesi Türk inancına göre çadır nasıl ailenin bir kubbesi gibi toparlayıcı ve bütünleştirici bir unsur ise, göğün altında devlet de aynı inanış içerisinde yer alıyordu¹⁵⁵. Her topluluğun kendi aile düzeni temelinde kurduğu aile içindeki ilişkileri, sosyal ve hukuki bakımdan muhafaza ettiği bilinmektedir¹⁵⁶.

¹⁵³ Aslı Çandarlı Şahin, **Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2017, s.141.

¹⁵⁴ Saule İbekeyeva, **Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri**, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 389.

¹⁵⁵ Abdülkadir Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", **Tarih Dergisi**, S.33,s. 147.

¹⁵⁶ Kafesoğlu, **Milli**, s.221.

Bozkır hayatının en önemli ihtiyaçlarından olan otağın gerek yapılış aşamasında gerekse kullanımı sırasında sağ tarafa verilen önemi örnekleri ile aşağıda vermeye çalışacağız.

Eski Türklerin ekonomik ve sosyal hayatlarını incelediğimizde barınma ihtiyacının koşullara uygun olarak çözümü bir mesken tipi olan çadırla olmuştur. Barınma ihtiyacının karşılanması için korunaklı olmasının yanı sıra sökülüp kurulması ve taşınması açısından da Türk çadırı oldukça işlevsel özelliklere sahiptir. Çadırlarda alan düzenlemesi, alanlar uyumu sistemine de yansımıştır. Bu alan uyumunu zıt alanlar olarak da tabir edebiliriz. Örneğin alt-üst, sağ-sol, dikey- yatay gibi¹⁵⁷. Alanın değişmez yerlerinden birisi de sağ ve sol karşılaştırmasıdır. Evin içinde sol taraf daha “yüksek” ve erkeklere ait olumlu bölge, girişten sağ tarafta kalan bölge ise kadınlara ait olumsuz ve daha “alçak” görülen bölgedir. Eve girerken tercihen sol taraftan girilirdi¹⁵⁸.

Çadır yapımında kullanılan malzemelerin farklı olmalarının yanı sıra şekil olarak da farklılıkları ve çeşitli adlandırmaları bulunan Türk çadırlarında oluşturulan düzen genellikle hepsinde benzerlik göstermektedir. Umumiyetle ateşin yakılması amacıyla yapılan ve “korluk, ocak” adı verilen kısım çadırın tam ortasında bulunur. Ocağın hemen üzerinde dumanın çıkmasını sağlayacak “tündük” adı verilen bir baca mevcuttur. Çadırın kapısından girildiğinde sağ tarafta kalan kısımda atın derisinden yapılan kırmızı tulumu (saba) ile evde kullanılan kap-kacak gibi mutfak gereçleri vardır. Çadır sahibinin yatağı ise mutfak ve kiler olarak kullanılan bu kısmın hemen yan tarafında bulunur. Yatağın yanına çadır sahibinin elbiselerinin ve silahlarının asılması için demirden bir kazık çakılır. Bu kazık ayrıca zenginliğin ifade edilmesi için gümüş kaplamalı da olabilir. Yine yeni evlenenler için hazırlanan çadırda yatak sol tarafta bulunur. Bu yataklar Türk yurdunda beraber yaşayan aileler içinde geçerlidir yani yeni gelin haneye geliyorsa perde ile ayrılan kısım sol tarafta bulunur. Yurdun giriş kapısının tam karşısında ise sandıklar, bohçalar ve heybelerin yer aldığı bir kısım vardır. Yurdun başköşesi olarak kabul edilen ve ayrıca en hürmetli yer de

¹⁵⁷Tülbasiyeva, **a.g.e.**, s.13.

¹⁵⁸ Tülbasiyeva, **a.g.e.**, s.18.

olan “tör” sandıkların bulunduğu kısmın hemen ön tarafındadır¹⁵⁹. Tör adı verilen bu bölgenin arka kısmında bulunan direğin yan tarafına yün minderler serilidir ve evin reisi misafirlerle birlikte buraya oturur. Sağ böğür direğine de silahlar asılır¹⁶⁰. İslam öncesi devlet teşkilatında olduğu gibi Türk sosyal yaşamında bile belirli bir düzenin olduğu görülür. Yaşa, cinsiyete ve kişinin hürmetli olmasına bağlı olarak oturma düzenleri de o zamanlardan günümüze kadar süregelmiştir.

Nogaylarda da yurdun düzeni diğer yurtlarla benzerdir. Tör denilen ve yurdun kuzey kısmını oluşturan en itibarlı yerde aile reisi bulunurdu. Yaşlarına göre misafirlerde sağ tarafta yer alır daha sonra ailenin diğer erkek üyeleri otururlardı. Ailenin kadın üyeleri ise yaşlarına göre sol tarafta otururdu¹⁶¹. İç döşemede ise, yurdun eşikten içeri girildiğinde giysi hurçları, sandıklar ve süslemeleri olan ayna yer alırdı. Yine sağ tarafta bir yatak, yastıklar, minderler ve yorganlar bulunurdu¹⁶².

Boz üy adı da verilen Türk yurdunun sahibi vefat ettiğinde akrabalar arkasından ağlayarak yas tutarlardı. Üç gün boyunca boz üy (çadır)de ceset bekletilirdi. Bu yas âdeti gereği çadırdaki günlük kullanılan eşyalar da dışarı çıkarılır; sadece yerde bulunan kilim ve keçeler bırakılırdı. Erkeğin cesedi erkeğin bulunduğu yere, kadının cesedi de kadının bulunduğu yere konulurdu¹⁶³.

20. yüzyılın 60'lı yıllarında, Macaristanlı A. Rona-Tas, Moğolistan Kazaklarını ziyaret etmiş ve onların hayatlarını incelemiştir. Bu inceleme sırasında Kazakların güneşe verdiği önem onun dikkatini çekmiştir. Macar araştırmacı bunu güneşin geçmişteki kültürüne bağlayarak şöyle yazmaktadır: “Duman çıkması için kullanılan yer eski Türk geleneğine bağlılıkta Doğuya doğru açılmaktaydı. Moğol evlerinin kapısı daima güneye bakarken Türkler de kapıyı Doğuya doğru

¹⁵⁹ Özkul Çobanoğlu, “Türk Halk Kültüründe “Tör/Başköşe” Kavramı Anlam Yaratmadaki Simgesel Sürekliliği”, **Türkbilgi**, 2004/7, s.34.

¹⁶⁰ Muzaffer Ürekli, “Honamlı Türkmen(Yörük)’lerinde Çadır ve Çadır Hayatı ”, **Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri 25- 28 Mayıs 1998 Bildiriler**, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2000, s.204.

¹⁶¹ Mehmet Alpargu, “Kazaklar ve Nogayların Göçer Yaşayışında Ev”, **Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri 25- 28 Mayıs 1998 Bildiriler**, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2000, s. 220.

¹⁶² Alpargu, **a.g.e.**, s.221.

¹⁶³ Yavuz Ercan Gül, “Kırgız Türklerinde Boz Üy (Çadır) Geleneği”, **Gazi Türkiyat**, Güz 2015/17,s.116.

yaparlardı... Türkler için “*ön cephe*” demek “*Doğu*” anlamına geliyordu. Biraz farklı şekliyle bu düşünce Kazaklarda da hâlâ mevcuttur. Kazakların “*yesik aldı*” (kapı önü) tabiri evin sadece doğu tarafını anlatmaktadır¹⁶⁴.

Kazaklarda sol taraf ayrıca misafir bölgesi olarak da belirlenmişti. Buna karşılık sağ taraf aile bölgesi idi. Ev yerleşiminin bu anlamı bir düğün geleneği ile de ispat edilmektedir. Bu geleneğe göre, damat ve gelin düğün evine sağ ayaklarını atarak girmekte ve yine sağ ayaklarını sol tarafa vurmaları gerekmektedir. Bu geleneğin anlamı, yeni ailenin hamili olan ataların ruhlarına katılması idi. Cenaze geleneğinde ise, naaş sadece sağ tarafa konulurdu. Bu olay da insanın öteki dünyaya gittiğini anlatıyordu¹⁶⁵.

Kırgızlarda çadırın dışı sade gözüke de iç yapısı oldukça detaylı bir şekilde düzenlenmiştir. Yine Kırgızların çadır geleneğinde herkesin oturacağı yerler belirli bir düzen ile ayarlanmıştır. Kırgız yurdunda oturma yeri üç ana bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerden ilki *tördür*. Çadırın girişinin tam karşısında bulunur ve hürmetli olduğu kabul edilen yerdir. Burada misafirler ile aile büyükleri yer alır. Ayrıca yine bu kısımda ailenin kullandığı günlük eşyalarının, kıyafetlerinin olduğu “*cük*” adı verilen sandıklar da bulunur. *Er cak* adı verilen diğer bölüm ise girişin sol tarafında olan erkeklerin oturma yeridir. Burada orta yaşlı ve küçük olan erkekler bulunur. Bu bölgede yine erkeklere ait olan eşyalar vardır. Bu bölüm ayrıca yeni evlenenler için de ayrılan yerdir. *Epçi Cak* olarak adlandırılan bu bölüm ise kadınlara oturma yeri olarak ayrılır. Girişin sağ tarafında bulunan bu kısmın arka tarafında hasır perde ile saklanmış olan mutfak ve mutfak gereçleri bulunur¹⁶⁶.

Çadır kapısından girince sol taraf erkeklere, sağ taraf kadınlara ayrılmış durumdadır. Erkek tarafının kapının tam karşısına denk gelen kısmına “*tör*” adı verilir. Burası en kıymetli (yaşlı, sözü geçen, saygı duyulan) erkek misafirlere hazırlanmıştır. “*Başköşe*” ya da “*şeref mevki*” addedilen bu kısım ağırLANACAK

¹⁶⁴Tülbasıyeva, **a.g.e.**, s.13.

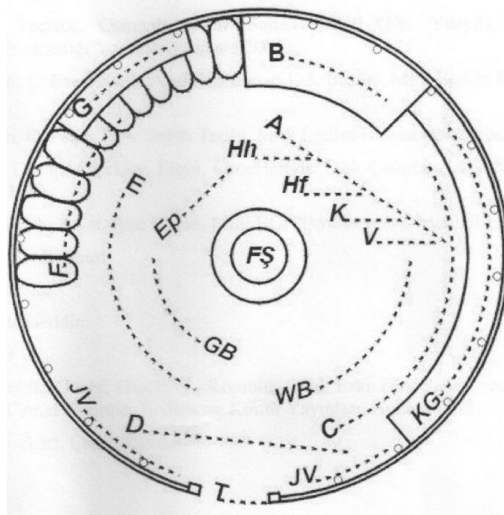
¹⁶⁵Tülbasıyeva,**a.g.e.**, s.18.

¹⁶⁶Gül, **a.g.m.**, s.117.

misafirlerin ağırlığına yaraşır şekilde “koşma” adı verilen nakışlı keçe örtüler veya “ocakçı” adı verilen halılarla kaplanmıştır. Sıradan erkek misafirlerin yeri ise kapının solunda bulunmaktadır. Aile efradının, kadın misafirleri oturacağı yerler hep ayrı ayrı belirlenmiş durumdadır. Sağ arka taraf ev sahibi, ev hanımı, çocuklar ve akrabalar olmak üzere aile üyelerine aittir. Sağ ön taraf ise kadın misafirlere ayrılmıştır. Fakirlerin ve hizmetçilerin yeri kapının hemen kenarındır. Çadırın iç düzeninin oluşturulmasında hiyerarşik yapı ve dini inançlar etkili olmuştur¹⁶⁷.

Kapı girişinin sağ tarafında etrafı nakışlı hasırlarla çevrilmiş bölümde kımız ve su tulumu ile çeşitli kap kacak bulunur. Girişin sol tarafında ise eyer ve koşumlar asılıdır¹⁶⁸.

Hakas Türklerinin yurtlarının da girişi her daim doğuya doğru açılmaktadır. Otağın girişinin karşısında olan kısım en hürmetli yer olarak kabul edilen “tör”dür. Yurdun sol tarafı yani kuzeyi *altınzarıh* (alt taraf) olarak adlandırılan kadınların oturduğu bölümdür. *Üstünzarıh* (üst taraf) olarak adlandırılan ve yurdun güney kısmında ise erkekler oturmaktadır¹⁶⁹.

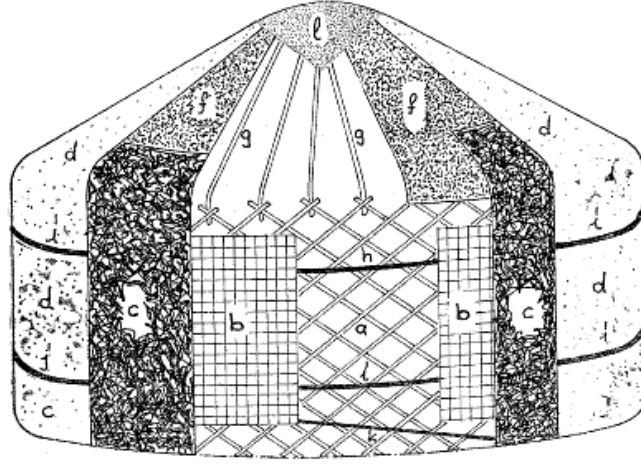

¹⁶⁷ Aslı Çandarlı Şahin, “Türk Çadırı Üzerine”, **Tarihin Peşinde**, S.16, Yıl: 2016, s.32.

¹⁶⁸ Şahin, **a.g.m.**,s.33.

¹⁶⁹ Timur B. Davletov, “Geleneksel Türk Evinin Tarih Öncesi Kökleri Üzerine”, **Türk Dünyası Mühendislik, Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildiriler Kitabı**, Ed.: Cengiz Alyılmaz, İlyas Demircioğlu, İbrahim Terzioğlu, Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği Yay., Ankara 2012, s.600.

Resim 1:(Bir Altay Yurdunun İç Düzeni: A. Aile yeri, B. Yatak, C. Kadınlar Tarafı, D. Fakirler ve Hizmetçiler Yeri, E. Erkekler Tarafı, EP. Şeref Yeri, F. Meşin Çuvallar, FŞ. Ocak, G. Putlar, GB. Erkek Misafirler, Hh. Ev Sahibi, Hf. Ev Hanımı, JV. Genç Hayvanlar, K. Çocuklar, KG. Mutfak Takımı, T. Kapı, V. Akralar, WB. Kadın Misafirler¹⁷⁰)

Resim 2: (Türk yurdunu meydana getiren unsurlar: a.kerege, b. çi kaplaması, c. turdok, d. Köşk, f. üzük, g. uk, h. başkur ipi veya kolanı, i. İp veya kolan, j. Arkan, l. tümüldük¹⁷¹)

3. Türk Destan ve Efsanelerinde Sağ Tarafa Verilen Önemin İzleri

Kadim geçmişimize ve bu geçmişin kültürel izlerini bağrında saklayarak günümüze kadar getiren Türk destan ve efsanelerinde de sağ tarafın önemini çok net bir şekilde görebiliyoruz. Aşağıda bu örneklerden bir kaçını vermeye çalışacağız.

Oğuz Kağan Destanı Türk kültürünün en önemli kaynaklarından birisidir. Türk sosyal ve dini hayatı, hâkimiyet anlayışı ve kozmogoni anlayışına dair bilgiler barındırmaktadır. Bu destanda sağ tarafa ait bölümler şu şekildedir:

(115) “dep kılur men, dep dedi, k(e)ne bu çak-

(116) da ong çanga-k-da aldun kağan

¹⁷⁰Şahin, a.g.m., s.32.

¹⁷¹ Nejat Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s.150-151.

(117) *degen bir kağan bar irdi. uşbu aldun*".

(115) *Yine o zamanlarda sağ yanda, Altun Kağan (117) adında, bir kağan vardı.*

(354) *Nüing; ya addı ok-nı, ok-lar deg*

(355) *"Sen-ler bolung, dep dedi. k(e)ne andın*

(356) *Song oğuz kağan uluğ kurulday*

(357) *Çakır-dı. Nöker-ler-in, il kün-ler-in*

(358) *Çarlap çakırdı; kilip kingeşip oldurdılar. Oğuz*

(359) *Kağaan bedük ordu.....*

(360).....[ong yakı-da]"

(352) *"üçe üleştirdi ve : ' Ey küçük (oğullarım), oklar sizlerin oldun.*

(354) *Yay oku attı: sizler de ok gibi olun' – dedi. Ondan (356) sonra Oğuz Kağan büyük kurultay topladı. Maiyetini ve halkını (359) çağırttı. Onlar geldiler ve müşavere ettiler. Oğuz Kağan büyük ordugah (360) Sağ yanına"¹⁷².*

(361)"*Kırık kulaç ıaç-nı diktür-di. anung]*

(362) *Başı- da bir aldum [dağuk koydı: adakı-]*

(363) *Da bir ak koyun bağla-fi. [çong]*

(364) *Yakı-da kırık kul- ağaç ığaç-nı diktür*

(365) *Di. anung başı-da bir kümük dağuk koydı;*

(366) *Adakı-da bir kara koyun-nı bağladı.*

(367) *[ong] yak-da busuk-lar oldurdi.*

(368) *Çong yak-da üç ok-lar oldurdi.*

(369) *Kırık kün, kırık kiçe aş(a)dı-lar"*

(361) *"kırk kulaç direk diktirdi; üstüne bir altın tavuk koydu; altına*

(363) *bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi. (365)*

Üstüne bir gümüş tavuk koydu; dibine bir kara koyun bağladı. (367)

¹⁷²Reşid Rahmeti Arat, **Oğuz Kağan Destanı**,Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936, s.32.

Sağ yanda Buzuk'lar oturdu; sol yanda Üç Ok'lar oturdu. (369) kırk gün, kırk gece yediler”¹⁷³.

Oğuz Kağan destanında bir diğer dikkat çeken nokta hayat ağacı sembolizmidir ki üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Oğuz Kağan'ın, yurdunu oğulları arasında paylaştırdıktan sonra düzenlediği toyda sağ ve sol yanına diktirdiği ağaçlar hayat ağacı sembolü ile ilgilidir. Sağ yanına kırk kulaç boyunda diktirdiği direğin üzerine altın bir tavuk koydurmuştur. Sol yanına kırk kulaç boyunda diktirdiği direğin üzerine ise gümüş bir tavuk koymuştur. Yine sağ taraftaki direğin altına ak koyun, sol taraftaki direğin altına ise kara koyun bağlatmıştır. Burada diktirdiği direkler hayat ağacını sembolize ederken; direklerin altında bulunan ak ve kara koyunlarda eski Türklerdeki kurban sembolizminin bir işaretidir. Direklerin üzerine konulan altın ve gümüş tavuklar ise hiyerarşik olarak bulunan yerin itibar ve saygınlığının gösterilme şeklinin bir ifadesidir¹⁷⁴. Destanda yer alan altın ve gümüşün, ak ve karanın, sağ ve solun Bozoklar ve Üçokların hiyerarşik olarak bulunduğu konumları ve saygınları açıkça gösterilmektedir.

Oğuz Kağan destanında yer alan renk simgeselliği Dede Korkut Hikâyelerinde de vardır. Dirse Han oğlu Boğaç Han hikâyesinde ak, kara ve kızıl otağların kurulması renk simgeselliğini ifade etmektedir. Yine bu hikâyede oğlu olanın ak otağa, kızı olanın kızıl otağa, çocuğu olmayanın da kara otağa oturtulması hiyerarşinin ve itibarın renklerle ifadesini göstermektedir. Altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerin vurgusu Oğuz Kağan destanında olduğu gibi Dede Korkut hikâyelerinde de vardır. Bilinmektedir ki altın kusursuz değerli bir metaldir ve kutsallık atfedilmektedir. Parlak, ışıltılı, dayanıklı olmasının yanında görkemli olan rengi onun sembolik olarak güneş, kusursuzluk ve saflığı çağrıştırmaktadır¹⁷⁵.

¹⁷³Arat, **a.g.e.**, s.33.

¹⁷⁴Ali Duymaz, “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut’a Toy Geleneğinin Simgesel Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.5, Bahar 2005, s.41.

¹⁷⁵ Kathryn Wilkinson, **Semboller ve İşaretler**, Çev.: Seda Toksoy, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s.45.

Bir diğer destanımız olan Manas Destanı'nda da sağ tarafın önemini aşağıdaki örneklerde görebiliyoruz.

“Elaman oğlu Er Töştüük'e keskin gözleri ile bakarak Niskara alaylı alaylı şöyle konuştu: “Zavallı Töştüük ne yapsın? Sağ omuzu geniş bir adammiş... Oyrat Kalmuklarını mağlup edecek kadar pehlivanlığı varmiş. Büyük bir alp imiş... Çarpışmaya değmez, vakti, zamanı geçmiş, vücudunda yağ kalmamış, bir kaşık kanı kalmış...”¹⁷⁶ “

“Manas'ın karargâhının önünde kırk pehlivan muhafız, fil derisiyle kaplanmış davul bulunuyordu. Düşman yaklaştığı zaman bu davula vururlardı, davulun sesini işiten kırk yiğit ile Manas derhal savaş durumuna geçerlerdi. Manas'ın sağında yirmi yiğit, solunda yirmi yiğit bulunuyordu. Manas bunlardan Köketay'ın aş töreninden haber var mı? diye sordu. Kimse cevap veremedi. O sırada birden genç Aydar Manas'ın karşısına gelip Koşay Alpin mektubunu sundu”¹⁷⁷.

“Manas ve arkadaşları saraya girdiler. Yirmi yiğit Manas'ın sağına, yirmisi soluna oturdular. Kanıkey Hatun bu misafirlerinin şerefine ak boz (kır) kısrak kestirdi. Bu kurban niteliğinde idi”¹⁷⁸.

“Manas savaşa girer gibi “kırk arkadaşı” ile beraber meydanda bulundu. Arkadaşlarının yirmisi sağında, yirmisi solunda idi- Bu kırk yiğit süngü savaşında eşsiz usta muhariplerdi. Bunlardan başka Almambet, Çuvaka, Acıbay, ünlü Bakay Handa Manas'ın çevresinde bulunuyorlardı”¹⁷⁹.

“Alp Manas nara atıp saldırışa geçtiğinde Kalmukların safları söküldü. Bir toplu kılıçla, bir toplu süngü ile dağıttı, kırdı. Çok yaklaşan düşmanları keskin kılıcı ile iki parça ediyordu. Sağ gözünden ateş, ağzından rüzgâr, sol gözünden alev çıkıyordu. Elinde İşfahani kılıç, oku ölüm getiren “akklte” tüfek ile düşmanın arasına

¹⁷⁶ Abdülkadir İnan, **Manas Destanı**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1992,s.56.

¹⁷⁷ İnan, **a.g.e.**,s.58.

¹⁷⁸ İnan, **a.g.e.**,s.60.

¹⁷⁹ İnan, **a.g.e.**,s.72.

sokulduğunda Kalmuklar gürültü, patırdı ile kaçıştılar. Alp Manas bu kaçanları takip etti. Biraz önce Kalmuklar tarafından çevrilmiş olan Kırgızlar Manas'ı gördüklerinde hepsi canlandılar, babasını gören çocuk gibi sevindiler”¹⁸⁰.

“Kırgız alpları aç kurt gibi saldırırlarken tuğların altından Şışaydar alp çıka geldi ve nara atıp hücumla geçti. Önüne gelen Muzburçak'ın sağ şağı bu, o olmazsa gözü diye kılıçladı. Muzburçak'ın kafasının tam ortasına isabet eden kılıç başını parçaladı, ikiye ayırdı”¹⁸¹.

“Tan ağarıp atmış, yeryüzüne doğacak olan güneşin nuru yayılmaya başlamıştı. Manas yatağında korkup uyandı. Sağına döndü türlü şeyler düşündü, bir felaketin yaklaştığını duyar gibi oldu; Güya biri ona “Tayburul atını eğerle” diye haber veriyor ve “Yürü kahraman!” Diye emrediyordu. Bu bir meşum alamet idi. Atına binip Dörtgöldün yüksek beline çıktı. Ermendü denilen yerin üzerinde, Açmaral Irmağının sahilinde ölü mü dese yaşayan diri bir ruh Manas'ın gözüne göründü. İlerisinde uzakta bir karaltı göründü. Meğer bu karaltı Almambet'in ölüsünü Talas' a götüren atı Sanala imiş. Sadık hayvan çok zayıflamış, yelesinden, kuyruğundan ayrılmış, fakat sevgili sahibinin ölüsünü düşmana bırakmadan Talas' a kadar taşımış”¹⁸² ... Manas'ın burada rüyayı gördükten sonra sağ tarafına dönüp rüyayı yorumlaması önemlidir; zira sağa dönerek rüyanın hayra çıkmasını bilinçaltında yaşamaktadır.

Kıyaz şöyle cevap verdi: “Sen onu bana ver. Derisinden kayış çıkarayım. Bütün vücudunu işe yaramaz bir hale koyayım. Ölüncüye kadar öküz gibi kullanayım. Biliyorsun ki Kenköl-Talas bölgesinde, bize karşı ok atacaktı adam kalmadı. Düşmanlarını susturdum. Bana güvenin varsa onu bana ver, sağ kürek kemiğini kesip çıkaralım... Böyle yaparsak kimseye karşı duramaz. Saygı ile istediğim şu Külçora'yı bana vermemezlik edemezsin!”¹⁸³

¹⁸⁰İnan, a.g.e.,s.96.

¹⁸¹İnan, a.g.e.,s.112.

¹⁸²İnan, a.g.e.,s 122.

¹⁸³İnan, a.g.e.,s 175.

Kültürümüzün en güzel örneklerini içerisinde barındıran Dede Korkut Hikâyelerinde de sağ tarafın ayrı bir öneme sahip olduğunu görüyoruz ki, bunlardan birkaç tanesini aşağıda vermeye çalışacağız.

Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesinde sağ taraf şu şekilde geçmektedir:

*Meğer sultanım, gine yazın boğayı saraydan çıkardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından demir zincirlerle boğayı tutmuşlardı. Gelip meydanın ortasında koyuverdiler*¹⁸⁴.

Salur Kazan'ın Evinin yağmalanması hikâyesinde:

*Dış- Oğuz beyleriyle Deli Dundar sağdan tepti; cılasın yiğitlerle Karagüne-oğlu Deli Budak Soldan tepti. İç-Oğuz beyleriyle Kazan ortaya tepti, Şökli Melik'e koyuldu. Şökli Melik'i bir gözetip attan yere saldı, gafillice karabaşını alıp kesti, kabışdan alca kanını yeryüzüne döktü. Sağ yanda Karatüken Melik'e Kıyan Selçük – oğlu Deli Dundar karşı geldi, sağ yanını kılıçladı, yere şaldı. Sol tarafta Boğacık Melik'e Karagüne-oğlu Deli Budak karşı çıktı. Altı dilimli gürz ile tepesine sıkıca tutup vurdu*¹⁸⁵ diye geçmektedir.

Kam Büre Bey-oğlu Bamsı Beyrek Boyu hikâyesinde:

*Hanım hey! Kamgan- oğlu Han Bayındır yerinden doğrulmuştu. Kara yerin üstüne ak ban evini diktirmişti. Ala sayvan gökyüzüne yücelmişti. Bin yerde ipek halı seccadesi döşenmişti. İç-Oğuz, Dış-Oğuz beyleri Bayındır Han'ın sohbetine toplanmıştı. Bay Büre Bey de Bayındır Han'ın sohbetine gelinişti. Bayındır Han'ın karşısında oğlu Karabudak yanına dayanıp durmuştu. Sağ yanında Kazan'ın oğlu Uruz durmuştu. Sol yanında Kazılık Koca-oğlu Bey Yeğenek durmuştu*¹⁸⁶.

Bu yanda bezirgânlar gelip Karadervent ağzına konmuşlardı. Onup yetmesin. Avnik Kalesi'nin Kâfirleri bunları casusladı. Bezirgânlar yatarken ansızın beş yüz kâfir koyuldular, bastılar yağmaladılar. Bezirgânın ulusu tutuldu, küçüğü kaçarak Oğuz'a geldi. Baktı, gördü Oğuzun ucunda bir ala sayvan dikilmiş, bir bey oğlu, güzel

¹⁸⁴O. Şaik Gökyay, **Dede Korkut Hikâyeleri**, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980,s.16.

¹⁸⁵Gökyay, **a.g.e.**,s.53.

¹⁸⁶Gökyay, **a.g.e.**,s.57.

yiğit kırk yiğitle, sağında solunda otururlar. Olsa olsa Oğuzun bir yahşı yiğididir, yürüyeyim, yardım isteyeyim, dedi¹⁸⁷.

Bezirgânlar geldi deye babası sevindi. Çadır, otak, ala sayvan diktirdi. İpek halı seccadeler yaydı, geçti, oturdu. Oğlunu sağ yanına aldı. Oğlan bezirgânlar işinden söz söylemedi, kâfirleri koğduğunu anmadı¹⁸⁸.

Birden bezirgânlar yiğidin, Bay Büre'nin sağında oturduğunu gördüler. Yüzlerini yere koyup yürüdüler, o yiğidin elini öptüler. Bunlar böyle edince Bay Büre Bey öfkeleni¹⁸⁹.

Okçağızını atmışsın,
Adını gerdek komuşsun,
Sağda oturan sağ beyler
Solda oturan sol beyler,
Eşiktedi inaklar,
Ortada oturan has beyler,
Düğününüz kutlu olsun!¹⁹⁰.

Beyrek, şölen yemeğinin üzerine geldi, kanını doyurduktan sonra kazanları tepti, aşlarını döktü. Çevirdi, yahnının kimini sağına, kimini soluna atar. Sağdan gidene sağ alır, soldan gidene sol alır. Haklıya hakkı değer, haksıza kalır¹⁹¹ olarak ifade edilmiştir.

Kazan Bey'in oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü hikayede:

Oğlancığı Uruz karşısında yaya dayanıp ayakta dikilmişti. Sağ yanında Kazan'ın kardaşı Karagüne oturmuştu. Sol yanına dayısı Aruz oturmuştu¹⁹².

Kazan bey sağına baktı, kıskıs güldü; soluna baktı, çok sevindi; karşısına baktı, oğlancığını, Uruz'u gördü, eli eline vurdu, ağladı¹⁹³.

¹⁸⁷Gökyay, **a.g.e.**, s.59.

¹⁸⁸Gökyay, **a.g.e.**, s.61.

¹⁸⁹Gökyay, **a.g.e.**, s.61.

¹⁹⁰Gökyay, **a.g.e.**, s.85.

¹⁹¹Gökyay, **a.g.e.**, s.87.

¹⁹²Gökyay, **a.g.e.**, s.97.

¹⁹³Gökyay, **a.g.e.**, s.97.

Soylama

*Ünüm anla, benim sözüm dinle Kazan!
Sağına baktın kıskıs güldün;
Soluna baktın, çok sevindin; Karşına baktın, ben Uruz'u gördün,
ağladın!
Sebep nedir, söyle bana,
Karabaşım kurban olsun, babam sana!¹⁹⁴*

Soylama

*Beri gel, kulunum oğul,
Sağıma dönüp baktığımda,
Kardaşım Karagüne 'yi gördüm,
Baş kesilmiştir, kan dökülmüştür,
Çuldu almıştır, ad kazanmıştır.
Soluma dönüp baktığımda,
Dayım Aruz 'u gördüm,
Baş kesilmiştir, kan dökülmüştür,
Çuldu almıştır, ad kazanmıştır.
Karşıma dönüp baktığımda, seni gördüm,
Ağladığıma sebep odur ki,
Atam öldü, ben kaldım,
Yerini yurdunu ben tuttum;
Yarınki gün ben de düşer ölürüm,
Sen kalırsın;
On altı yaşına girdin,
Yay çekmedin, ok atmadın,
Baş kesmedin, kan dökmedin,
Soylu Oğuz içinde çuldu almadın!¹⁹⁵.*

¹⁹⁴Gökyay, **a.g.e.**, s.97.

¹⁹⁵Gökyay, **a.g.e.**, s.98-99.

Beri gelin, kırk yoldaşım. Kırkınıza kurban olsun, benim başım. Görür müsünüz, ağam Kazan'm baş kesip kan döktüğü oğlan - uşak aş yemekçe gelmez bana, dedi. Babam kâfirleri sersemletmiş gibi. Beni seven yiğitlerim, ne durursunuz? Kâfirin bir ucuna at tepelim, dedi. Kara koçunu oynattı, Uruz kâfirin sağma at tepti. Sağı sola, solu sağa katıp kâfiri güzelce dağıttı. Sanırsın ki dar yerlere dolu düştü; ya kara kazın içine şahin girdi, kâfirin ucunu bastı, dađıttı¹⁹⁶.

Sağın, solunu Uruz 'un çevirdiler; kırk yiğidini şehit ettiler. Oğlanın üzerine düştüler; güçsüz düşürüp tuttular; ak ellerini arkasından bağladılar; kıl urganı ak boynuna taktılar, yüzü üstüne sürüdüler; ak etinden kan çıkıncaya dek döğdüler; baba deye ağlattılar; ana deye buzlattılar; eli bağlı, boynu bağlı, yüz üstüne düşürdüler, aldılar, yürüyüverdiler¹⁹⁷.

Sağ yanda Kara Tüken Melik'e Dundar karşı geldi. Kılıçladı, yere çaldı. Sol yanında Boğacık Melik'e Karabudak karşı geldi, sançıp yere çaldı, depretmeden başını kesti¹⁹⁸ şeklinde geçmektedir.

İç- Oğuz Dış- Oğuz Asi Olup Beyrek'in Öldüğü Hikâyesinde:

Aruz gine kızdı; Beyrek 'in sakalını sıkıca tuttu. Beylere baktı, gördü ki kimse gelmez. Aruz kara polat öz kılıcını çekip Beyrek 'in sağ uyluğunu çaldı, kara kana bulandı¹⁹⁹ olarak geçmektedir.

Dede Korkut Hikâyelerinde verilen örneklerde görüldüğü üzere sağ tarafta olanların daha muteber ve daha saygılı insanlar olduğu dikkati çekmektedir. Bütün bu örneklerden çıkan sonucun sağ tarafın sol taraftan daha üstün olduğunun görüldüğüdür.

Sağ tarafın itibarlı olduğunu belirten bir diğer destanımız Alpamış Destanıdır. Alpamış Destanı, Türklerin ortak destanıdır. Özbek Türkleri arasında çok sevilerek okunan ve dinlenen bir destandır. Birçok varyantı bulunan destanın örnekleri Özbek, Karakalpak, Kazak ve Altay Türklerinin epik geleneklerinde destan halindeyken,

¹⁹⁶Gökyay, **a.g.e.**, s.106.

¹⁹⁷Gökyay, **a.g.e.**, s.107.

¹⁹⁸Gökyay, **a.g.e.**,s.120.

¹⁹⁹Gökyay, **a.g.e.**, s.233.

Tatar ve Başkurt Türkleri arasında masal ve rivayet tarzında bulunur²⁰⁰. Alpamış Destanı'nın Özbekler tarafından kullanılan şeklinde kahramanın ilk adı Hakimbek'tir. Destanda Şahimerdan Pir gelip Baybörü'nin oğluna Hakimbek adını verir ve sağ eli ile çocuğun sağ omzuna dokunur. Çocuğun omzunda Pirin elinin izi kalır²⁰¹. Bu aktarılan bilgide de yine sağ tarafın önemine vurgu yapılmaktadır.

Destan ve efsanelerde sağ ve solun vurgulanmasının bir diğer sebebi de hükümdarın veya kahramanın merkezde olmasıdır. Yapılan bu vurgu ile merkezde bulunan hükümdar ya da kahramanın kudretine ve saygınlığına atıfta bulunulur.

4. Arkeolojik Bakilerde Sağ Taraf

Arkeolojik bakiler bir toplumun kültürüne, gelenek ve göreneklerine dair bilgiler veren ve geçmişe ışık tutan önemli kaynaklardır. Uzun ve köklü bir tarihe sahip olan Türklerinde kültürel değerleri, örf ve adetlerini öğrenebileceğimiz arkeolojik buluntularında sağ tarafın nasıl ifade edildiğini verdiğimiz örnekler ile tespit etmeye çalışacağız.

Eşkiölmes Dağı'nda bulunan ve VI-VIII. yüzyıllara tarihlendirilen kaya resminde Kök-Türklerin Kağanlık alameti olarak belirtilen dağ keçisi damgasına benzerlik gösteren bir keçi tasvir edilmiştir Keçinin sağ tarafında ise başında üç dilimli başlık bulunan bir asker vardır²⁰². Yine aynı yerde bulunan ve aynı zamana tarihlendirilen başka bir kaya resminde de bir asker tasvir edilmiştir. Burada askerin bir elinde yay diğer elinde de atının dizgini vardır. Bu tasvirin sağ tarafına dağ keçisi olduğu düşünülen ve başı sağ tarafa bakan bir hayvan da resmedilmiştir²⁰³.

VI-VIII. yüzyıllara tarihlendirilen ve Karakır Dağı'nda bulunan bir kaya resminde ise av sahnesi betimlenmiştir. Bu resimde dikkat çeken şey hayvanların

²⁰⁰ Aynur Öz Özcan, "Alpamış Destanında Mizahî Unsurlar, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. III, S.3, Eylül 2006, s.32.

²⁰¹ Halil İbrahim Şahin, "Türk Destanlarındaki Aile Algısı Üzerine Bir Değerlendirme", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 33, Bahar 2012, s.132.

²⁰² İbekeyeva, **a.g.t.**, s. 141.

²⁰³ İbekeyeva, **a.g.t.**, s.147.

hepsinin sağı doğru hareket edilmiş şekilde tasvir edilmiş olmasıdır²⁰⁴. Aynı yüzyıllara tarihlendirilen Şu-İle Dağı'nda bulunan başka bir kaya resminde ise ayin töreninde dans eder şekilde tasvir edilen iki insan figürü vardır. Bu figürlerin sağı tarafına bir at figürü yapılmıştır²⁰⁵.

Kara-Küngey vadisi, Yedisu bölgesinde bulunan ve VI-VIII. yüzyıllara tarihlendirilen bir başka kaya resminde de at üzerinde ok atan bir asker resmedilmiştir. Burada okçunun sağı tarafında yine dağı keçileri tasvir edilmiştir²⁰⁶. Aynı bölgede bulunan bir başka kaya resminde de birbirleri ile savaçacakmış gibi resmedilen savaçılar vardır. Solda elinde mızrak ve bayrak bulunan bir asker ile yanında atlı savaççı, sağı tarafta ise elinde dikdörtgen şekilde tasvir edilmiş bir sancak tutan üzerinde kaftana benzer bir kıyafet olduğı düşünölen bir asker vardır²⁰⁷.

Sauskandık vadisinde Karatau sıradağlarında bulunan ve VI-VIII. yüzyıllara tarihlendirilen bir başka kaya resminde ise göç sahnesinin resmedildiğı düşünölmektedir. Bu tasvirde dikkat çeken nokta sağı tarafa yapılmış olan araba tasviridir. Kaya resminde yapılmış olan arabalara göre biraz farklılık göstermektedir. Üstü hafifçe daralan arabanın önünde arabayı çeker vaziyette resmedilen hayvanda diğçerlerinden farklıdır. Diğçerlerinden farklı olan bu arabanın statüsünün farklı olduğı düşünölmektedir²⁰⁸.

4.1. Taş Heykellerde Sağı Taraf

Avrasya bozkır kuşağında bulunan sağı eli ile kupa, sol eli ile de kılıcını kavramış insan heykelleri, genel olarak Türk döneminde üretilmiş pratikler olarak kabul edilirler²⁰⁹.

²⁰⁴İbekeyeva, **a.g.t.**, s.209.

²⁰⁵İbekeyeva, **a.g.t.**, s.214.

²⁰⁶İbekeyeva, **a.g.t.**, s.225.

²⁰⁷İbekeyeva, **a.g.t.**, s.226.

²⁰⁸İbekeyeva, **a.g.t.**, s.232.

²⁰⁹ Anıl Yılmaz, "Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi ?", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, S.2, S.4 (Aralık 2005), s. 207.

Batı Kazakistan'daki Beyte kompleksinde yüz hatları detaylıca yapılmış sağ elinin avcu ile karnını bastıran ve ayakta duran bir erkek heykeli bulunmuştur²¹⁰.

Bulunan taş heykelerde dikkat çeken bir nokta ise yaka kısımlarının yapılış şeklidir. Erkeklerde soldan sağa iken kadınlarda sağdan sola olarak tasvir edilmiştir²¹¹. Bilge Kağan'ın tasvirinde de yaka kısımları daha önce belirttiğimiz gibi yapılmıştır. Kaftanın üzerinde kemerin bulunması ve yakanın soldan sağa doğru kapanır olarak tasvir edilmesi bu yaka şekillerinin erkeklerde ve kadınlarda farklılığının yaygın olduğunu göstermektedir²¹². Bilge Kağan'ın hanımının tasvir edildiği heykelde de elbisenin yakası sağdan sola kapanır olarak tasvir edilmiştir²¹³.

Kök-Türk dönemi heykellerinin en belirgin özellikleri kemerlere sahip olmalarıdır. Yapılan kemerler pek çok heykelde son derece detaylı olmasına rağmen umumiyetle yalın bir üslûp kullanılarak yapılmıştır. Sıkça tasvir edilen askılı tip kemerlerde aşağıya doğru sarkan deri şeritler dikkat çeker. Bazı kemerlerin kemer tokalarında yapılan zengin işlemler bu kemerlerin farklılıklarını da ortaya koymaktadırlar. Kemerlerin genelinde sol tarafta kılıç sarkarken, sağ tarafta küçük yuvarlak çanta veya keseler bulunmaktadır²¹⁴. Bunun sebebi toplumda sağ elini kullananların oran olarak yüksek olabileceği ve yaşam pratiklerine de yansımaları sonucu sol tarafta bulunan kılıcı sağ elleri ile daha rahat alabilecekleri ihtimalinden kaynaklanmış olabilir.

Bir başka taş heykelde sağ el göğüste, sol el aşağı doğru sarkıtılmış, belinde kemere asılı bir kılıç vardır. Ayakta duran bu heykelin Kültigin için yapıldığı düşünülmektedir²¹⁵.

²¹⁰İbekeyeva, **a.g.t.**, s.49.

²¹¹Alyılmaz, **a.g.m.**, s.75.

²¹²Alyılmaz, **a.g.m.**, s.151.

²¹³Alyılmaz, **a.g.m.**, s.153.

²¹⁴Tilla Deniz Baykuzu, "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** 53, 1 (2013), s.223.

²¹⁵İbekeyeva, **a.g.t.**, s. 260.

657 yılına tarihlenen Chang Shih-kui'in mezarında “Kurluk²¹⁶ Taşıyan Görevli” keramik heykelciği bulunmuştur. Bu heykelcik Türklerde kullanılan kurluğu tasvir eden en iyi örneklerden biridir. Bozkır tipi kısa bir çapan giymiş olan erkek görevli, ucu açık durumda olan kurluğu sol eliyle altından sağ eliyle de gövdesinden tutar vaziyette betimlenmiştir²¹⁷.

Resim 3: Sağ tarafında kurluk tutan görevli²¹⁸.

Bir başka taş heykelde yine “sağ eli ile göğüs yüksekliğinde yuvarlak dipli, geniş ağızlı bir kap tutar” şeklinde tasvir edilmiştir. Bileğinde, ortasında top şeklinde (yarı değerli bir taş ?) bir genişlik olan bileklik vardır. Heykelin işleniş tarzından üzerinde dizlerine kadar uzanan bir giysi olduğu düşünülmektedir. Heykel, erkeklere özgü silah, kemer gibi malzemeler taşımamaktadır²¹⁹.

²¹⁶ Bele takılan kemer ve üzerine asılanların tamamına verilen isim.

²¹⁷ Baykuzu, **a.g.m.**,s.236.

²¹⁸ Baykuzu, **a.g.m.**,s.237

²¹⁹ Anıl Yılmaz, “Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.18, 2007,s. 156.

Resim 4: Sağ elinde kap ile tasvir edilen taş heykeller²²⁰.

Taş heykellerin tasvirlerinde zamanla bir değişim yaşanmıştır. Yukarı İrtiş sahasında bulunan ve VII.- VIII. yüzyıllar ile IX-X. yüzyıllarda olmak üzere iki farklı döneme ait olduğu tespit edilen heykellerin arasından özellikle erken tarihli olanlarda Kuman/Kıpçak taş heykellerinden farklı olarak kaplar sağ elde ve göğüs hizasında tasvir edilmiştir. Sol elde ise kılıç bulunmuştur²²¹.

Kuman/Kıpçak kadın heykelleri arasında Lugansk Bölgesinde Çernuhino köyünde bulunan, kucağında bir bebekle tasvir edilen heykelde cinsiyeti açıkça kız olarak belirtilmiş olan bebeğin kafası sağ göğse değmekte, sol eli sol göğsü tutmaktadır. Söz konusu heykel soyun devamlılığına yapılan bir vurgu olarak değerlendirilmektedir²²².

Bir başka heykelde ise heykelin kaftanının kanatlarında sağda köpek solda kuş figürü işlenmiştir. Bu figürler tesadüfi tasvir edilmemiştir. Figürlerin ölenin ruhu veya onun bekçisi veya cenaze kültürü ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür. Bir başka yorum ise Sibiryalı halklarının mitlerinde kuş; özellikle su kuşları kaz, ördek dünyanın yaratıcıları olarak kabul edildikleridir²²³.

²²⁰Yılmaz, **a.g.m.**, s.160; Baykuzu, **a.g.m.**,s.242.

²²¹Şahin, **a.g.t.**, s.52.

²²²Şahin, **a.g.t.**, s.147.

²²³Şahin, **a.g.t.**, s.157.

13. yüzyılda Moğollara elçi olarak gönderilen W. Rubruk'un Kuman Kıpçaklara ait vermiş olduğu kıymetli bilgilerden yola çıkarak, mezarların üzerine heykel yapılması geleneğinin XIII. yüzyıl ortalarında da sürdürüldüğünü öğrenmekteyiz. Yine Rubruk'un ifadesine göre heykellerin yüzleri doğuya dönük olarak yapılmaktadır. Bilindiği üzere diğer bölgelerde olduğu gibi Orhon bölgesinde de Türkler yön tayin ederlerken yüzlerini güneşe (doğuya) dönerek tayin yaparlardı. Bundan dolayı da sağ taraf güneyi, sol tarafta kuzeyi ifade ederdi²²⁴.

4.2. Kılık-Kıyafetlerde Sağ Taraf

10. yüzyıla tarihlendirilen ve Turfan Uygurlarına ait olduğu belirtilen Kao-ch'ang'daki duvar resimlerinde tasvir edilen ibadet etmeye giden iki Uygur asilzadesinin kemerlerine baktığımızda, tokasız olan kemerlerin yanlardan bağlanmış olduğu görülmektedir. Kemerlerdeki sarkıtların sayısı az olup, tasvirlerin sol tarafında mendil sağ tarafında ise çanta bulunmaktadır. Kemerde bulunan diğer sarkıtlar ise boş bırakılmıştır²²⁵.

Resim 5: Sağ tarafında sarkıt ile tasvir edilen Uygur asilzadeleri²²⁶.

²²⁴Oktay Belli, "Türklerde Taş Heykel ve Balballar", **Türkler Ansiklopedisi**, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 911.

²²⁵Baykuzu, **a.g.m.**,s.228.

²²⁶Baykuzu, **a.g.m.**,s.243.

Bir başka Uygur freskinde diğerlerinden farklı olarak uzun kollu çiçekli bir kıyafet giymiş olan asilzadeler boyunlarından bağlı bir çeşit taç takmış olarak betimlenmişlerdir. Bu kişilerin kıyafetlerinde örgü şekilli kemer sarkıtlarının sayıları fazla olup açıkça belirtilmiştir. Kıyafetlerde tasvir edilen çantalar sağ ve sol tarafta, yine sağ ve sol tarafta şırınga ve sadece sağ tarafta çakı ve mendil taşıdıkları görülmektedir²²⁷.

Resim 6: Uygur asilzadeleri²²⁸.

Chao Ling Kurganı'nın girişinde bulunan ve T'ang T'ai-tsung'a ait olan mezarda6 tane at kabartması tasviri bulunmaktadır. Bu tasvirde atın yanında bir de seyis görülmektedir. Ayrıca dikkat çeken bir diğer unsurda seyisin kıyafetinin tipik bir Türk kıyafeti olmasıdır. Yaralanmış atın başına dayanmış ve atın göğsündeki oku çıkarmakla uğraşan seyisin kıyafeti dizlerinin altına kadar gelecek şekilde ve kolları dirseğe kadar sıvanmış bir şekilde tasvir edilmiştir. Ayrıca belinde Tieh-hsieh kemeri ayaklarında süvari çizmeleri ve başında başlığı ile betimlenen bu kabartmada seyisin kemerinin solunda yayı ve kılıcı, sağında ise kurluğu bulunmaktadır²²⁹.

²²⁷Baykuzu, **a.g.m.**, s.228.

²²⁸Baykuzu, **a.g.m.**, s.244.

²²⁹Baykuzu, **a.g.m.**, s.235.

Resim 7: Kurluk taşıyan görevli²³⁰.

Shan-hsi Eyaleti Chien Kasabası civarındaki T'ang Hanedanlığı prenslerinden olan Prens Changhuai'in mezarının duvarının doğusunda bulunan Muhafız Alayı tasvirlerinde kullanılan kurluklar belirgin bir şekilde betimlenmiştir. Askerlerin kıyafetleri Türk tipidir. Askerlerin belinde bulunan kemerin sağ tarafında kurluk ve çanta bulunmaktadır. Sol tarafında ise kürke sarılmış halde yaylar resmedilmiştir. Bu tasvirin bir benzeri de Prens İ-te'nin mezarında resmedilen muhafız askerlerinde de bulunmaktadır²³¹.

Resim 8: Muhafız alay resmi²³².

²³⁰Baykuzu, **a.g.m.**,s.246.

²³¹Baykuzu, **a.g.m.**, s.235.

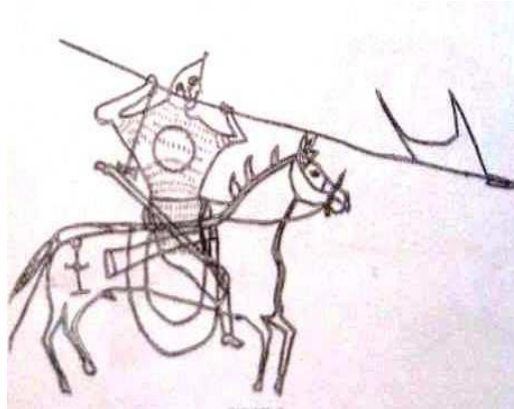
²³²Baykuzu, **a.g.m.**,s.246.

Tun-huang Bin Budha Mağarası'nda bulunan bir başka duvar resmide zırlı bir askerin tasviridir. Geriye dönük olarak ok atarken resmedilen bu tasvirde askerin belindeki kurluk sağ tarafta bulunmaktadır. Kurluğun içinde de uçları yukarıya doğru konulmuş yaylar vardır²³³.

Resim 9: Geriye ok atan asker²³⁴.

Kem Nehri Bölgesinde Sulık'daki bir kaya resminde de atlı savaşçı tasviri bulunmuştur. Bu tasvirde savaşçının sağ elinin geride, sol elinin ise ileride olduğu ve bir mızrak taşıdığı görülmektedir. Başında ucu sivri ve çenesine kadar uzanan bir başlık vardır. Yine tasvirde savaşçının baltayı sağ eli ile tuttuğu ve belindeki kurluğunda sağ tarafta olduğu gözlemlenmektedir²³⁵.

Resim 10: Mızrağı bulunan zırlı savaşçı²³⁶.

²³³Baykuzu, **a.g.m.**, s.237.

²³⁴Baykuzu, **a.g.m.**,s.249.

²³⁵Baykuzu, **a.g.m.**, s.237.

²³⁶Baykuzu, **a.g.m.**,s.250.

Moğolistan'ın Aşat bölgesinde 8. yüzyıla tarihlendirilen sandukanın bir parçası olarak taş bir levha bulunmuştur. Levhanın ortasında bağdaş kurmuş ve önüne doğru bakan bir insan figürü yapılmıştır. Bu figürün başında yuvarlak başlık, bir elinde kadeh, diğer elinde testi formunda bir nesne bulunmaktadır. Figürün iki yanında dizlerini bükerek oturan diğer iki figür daha küçük boyutlarda ve yüzlerini ortadaki figüre doğru çevirmiş ve saygıyla eğilmiş şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu iki figürün ellerinde birer bardak bulunmaktadır. Bu tasvirde figürlerin sanki kendileri için düzenlenen bir yas merasimine katılmış gibi bir durumları vardır. Bunlara ilaveten dikkat çeken bir başka betimleme ise levhanın sağ üst köşesinde bulunan kuş tasviridir. Kuş tasvirinin yapılma amacı geleneksel olarak ölen kişinin ruhunu temsil ettiği²³⁷.

Kök-Türk dönemi heykellerinde iki çeşit üst giyim görülmektedir. Kalın kaftan bu üst giyimlerden ilkidir ve koyun kürkü kullanılarak yapılır. Bu kaftanın önü soldan sağa doğru kapanır ve belinde de bir kemer bulunur. Ayrıca kaftanın kolları geniştir ve geriye doğru katlanan yüksek yakası bulunur. Umumiyetle kemerlerde sol tarafta kılıç, sağ tarafta yuvarlak küçük kese bulunmaktadır²³⁸.

Resim 11: Sağ elinde kadeh tutarak tasvir edilmiş taş heykel²³⁹.

²³⁷Lale Avşar İskenderzade, “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”, **Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, S.24, s.259.

²³⁸İskenderzade, **a.g.m.**, s.262.

²³⁹Yılmaz, **a.g.m.**, s. 161.

Yukarıda vermiş olduğumuz heykelde yakaları belirgin olarak yapılan paltonun sağdan sola doğru kapanmış olarak tasvir edilmesi dikkat çekicidir. Bu heykelin belinde bir kemer ve kemerin sağ tarafında üst üste duran yuvarlak iki kese alt kısmında ise bir hançer vardır. Heykelin iki bileğinde de bileklik mevcuttur. Sağ elinin özenle işlenen heykelin bilekliklerinin ortasında bir genişlik ya da yarı değerli bir taş bulunmaktadır. Sol eli ise hançeri tutar vaziyette tasvir edilmiştir. Heykelin dikkat çeken bir başka özelliği ise yine sağ elinde tuttuğu yuvarlak dipli, ağzı geniş olan kaptır²⁴⁰.

Heykelerde genellikle tesadüf edilen “Sağ elle kap tutma” motifi; kendisine hizmet edildiğinin, yani sosyal statüde üst sıralarında olduğunun simgesel bir şekli olabilir. Bazı heykelerde belinde ufak da olsa bir hançerin bulunması da bu geleneğin varlığını gösterir. Bu tasvirlerde asıl önemli olan sanatsal olarak değerlendirildiğinde heykellerin sağ elinde bulunan kapları tutuş şekilleridir. Genellikle başparmağı kabı üst kısmından tutar vaziyette; işaret parmağı ise kabı dibinden tutar durumda tasvir edilmektedir²⁴¹.

4.3. Askeri Teçhizat veya Silahlarda Sağ Taraf

İskitlere ait olan kurganlardaki buluntularda ok, yay ve yay sadakları kişinin sol tarafında bulunmuştur²⁴². Kemere takılan ve içinde yay ve ok bulunan yay sadağını sol tarafa takmışlardır. Kılıç kını ise kemerin sağ tarafına kanatçık adı verilen kayış asılarak kullanılmıştır²⁴³. Kılıcın yanı sıra İskitlerde balta da kullanılmıştır. Khersones (Korsun) ve Janov’da kemerin sağ tarafında baltaların olduğu heykeller bulunmuştur²⁴⁴. İskitlerde olduğu gibi Hunlarda da içinde yayların bulunduğu yay çantası sol tarafa asılmıştır. Fakat kurluk Hunlarda kemerin sağ tarafına takılmıştır²⁴⁵.

²⁴⁰Yılmaz, **a.g.m.**, s. 157.

²⁴¹Yılmaz, **a.g.m.**, s. 157.

²⁴²Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s.138.

²⁴³Göksu, **a.g.e.**, s. 199.

²⁴⁴Göksu, **a.g.e.**, s.256.

²⁴⁵Baykuzu, **a.g.m.**, s.235.

Kazakistan'ın Alma-Atı civarında Hun dönemine ait Esik kurganında M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış bir Türk Tiginine ait olan altın elbiseli adamın belindeki kemerin sağında altın süslerle bağlanmış iki tarafı keskin bir kılıç, sol tarafında ise altın bir hançer bulunmuştur²⁴⁶.

Tanrı dağlarında bulunan Suttu Bulak isimli mezarlıkta Göktürk ve Soğd savaşçılarına ait olduğu düşünülen tasvirde saçlı örülü, yakası üçgen olan bir kaftan giymiş olan ve sağ elinde eğri bir kılıç tutan bir tasvir yer almaktadır²⁴⁷.

Kuman/Kıpçaklarda kılıç, yay ve oklukla tasvir edilen kadın heykeli dikkat çekicidir. 2.8 metre yüksekliğinde olan bu savaşçı kadın heykelinin, başında yayvan bir şapka, üzerinde göğüs zırhı, belinin sol tarafında kavisli kılıç, sağ tarafında ise iki kemerle asılmış uzun sadak vardır²⁴⁸. Kuman/ Kıpçaklara ait diğer taş heykeller incelendiğinde oklukların genel olarak belin sağ tarafında bulunduğu görülmektedir²⁴⁹.

Kuman/Kıpçakların atlı birliklerinde atın kontrollü bir şekilde sürülebilmesi için yapılan ağızlık, başlık ve dizlikten oluşan gemin biniş şekli ile yakından alakalı olmuştur. Askerlerin atlarında kullanılan asimetrik sert ağızlıklar biniciye daha hızlı bir biçimde değişiklik yapma imkânı sağlamıştır. Çünkü güçlü asimetri sol kontrole izin vermiş olup sağ tarafta taşınan kırbaç veya silahların kullanımını kolaylaştırmıştır²⁵⁰.

4.4. Paralarda Sağ Taraf

Taşkent bölgesinden bulunan Eski Türk paralarının büyük bir kısmı Tun Yabgu Kağan'a ait olduğu düşünülmektedir. Bu paralar şunlardır:

²⁴⁶Kürşat Koçak, **Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerin Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 53.

²⁴⁷İbekeyeva, **a.g.t.**, s.262.

²⁴⁸Şahin, **a.g.t.**, s.93.

²⁴⁹Şahin, **a.g.t.**, s.109.

²⁵⁰Şahin, **a.g.t.**, s.121.

Ön tarafında dörtgen halı şeklindeki nesne (taht?) üzerine bağdaş kurarak oturmuş, başı sağ tarafa çevrilmiş, uzun saçlı, bir elinde kuş? tutan hükümdar portresi, onun sağ ve sol tarafında semavi semboller: yarı ay, ve yıldız yer almakta, diğer tarafında ise değişik şekilde damga ve onun altında Eski Türk- Run alfabesini andıran işaret vardır²⁵¹. Burada sağ ve sol kısımda bulunan yarı ay ve yıldız, Eski Türklerdeki mevcut hâkimiyet sembolleriyle olan ilişkiyi ifade etmektedir.

Resim 12: Bağdaş kurarak oturmuş başı sağa dönük hükümdar parası²⁵².

Bağdaş kurarak tahta oturmuş, uzun saçlı, bir elinde eşya (kuş?) tutan tigin tasviri bir diğer para tasviridir. Başı sağa dönük, sağ ve sol tarafında hilal ve yıldız tasvirleri bulunmaktadır²⁵³.

Resim 13: Bağdaş kurarak tahta oturmuş hükümdar parası²⁵⁴

Ön tarafında çift portre bulunan para ise şu şekilde tasvir edilmiştir: Sol tarafta uzun saçlı, açık alınlı, geniş yuvarlak yüzlü erkek (kağan), sağ tarafta üçgen şeklinde şapka taşıyan kadın tasvirleri vardır. İkisinin yüzü yuvarlak, gözleri hafifçe çekik, badem biçimindedir. Arka tarafında bulunan Soğdca yazı da "Tun Yabgu Kağan Parası" yazmaktadır²⁵⁵.

²⁵¹Gaybullah Babayar, "Bir Batı Köktürk Hükümdarı Tun Yabgu Kağan'a Ait Sikkeler", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı**, Ankara 2007, s.263.

²⁵²Gaybullah Babayar, **Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu**, TİKA Yayınları, Ankara 2007, s.56.

²⁵³Babayar, **a.g.e.**, s.57.

²⁵⁴**A.y.**, s.57.

²⁵⁵Babayar, **Tun Yabgu Kağan'a Ait Sikkeler.**, **a.g.e.**, s.264.

Resim 14: Çift portreli para²⁵⁶.

Bir başka çift portreli para da ise ön tarafında Kağan ve Hatun olduğu düşünülen erkek ve kadın tasvirleri yer almaktadır. Erkek uzun saçlı ve geniş yüzlü, şapkasız, kadın ise erkeğe nazaran biraz küçük yüzlü, başında üç boynuzlu (Umay sembolü) şapka taşımaktadır. İkisinin de gözleri hafifçe çekiktir²⁵⁷.

Resim 15: Çift portreli para²⁵⁸.

Üzerinde at tasviri bulunan para ise şu şekildedir: Sağ tarafa yönelen at, atın üzerinde hilal ve yıldız bulunmaktadır. Arkasında yer alan Soğdca yazıda “Tun Yabgu Kağan Parası” yazmaktadır²⁵⁹.

Resim 16: At tasviri olan para²⁶⁰

²⁵⁶Babayar, **Katalog**, s. 54.

²⁵⁷Babayar, **Tun Yabgu Kağan'a Ait Sikkeler**, s.264.

²⁵⁸Babayar, **Katalog**, s.55.

²⁵⁹Babayar, **Tun Yabgu Kağan'a Ait Sikkeler**, s.265.

²⁶⁰Babayar, **Katalog**, s.58.

At tasvirli paranın bir başka baskısında ise at yine sağ tarafa bakar şekildedir. Atın üzerinde hilal ve yıldız vardır. Arka kısmında saat yönünün tam tersinde yazılmış “Tun Yabgu Kağan Parası” yazmaktadır²⁶¹.

Resim 17: At tasvirli para²⁶².

Atlı tasvirli “Kağan” unvanlı parada ise sağa yönelmiş uzun saçlı binici atın yularını tutmuş ve sol elinde eşya (kuş?) bulundurur şekilde betimlenmiştir. Süvarinin arka tarafında hilal şekli yer almaktadır²⁶³.

Resim 18: Atlı tasvirli “Kağan” unvanlı para²⁶⁴.

Atlı tasvirli “Kağan” unvanlı bir başka para da ise aynı şekilde sağ tarafa doğru bakan uzun saçlı binici vardır. Süvarinin sol elinde eşya (kuş?), diğer eli ile de atın yularını tutar şekilde tasvir edilmiştir. Ayrıca süvarinin arka tarafında hilal şekli de vardır²⁶⁵.

²⁶¹ Babayar, **a.g.e.**, s.59.

²⁶² **A.y.**, s.59.

²⁶³ Babayar, **Sikkeler Kataloğu**, s.64.

²⁶⁴ **A.y.**, s.64.

²⁶⁵ Babayar, **a.g.e.**, s.65.

Resim 19: Atlı tasvirli “Kağan” unvanlı para²⁶⁶.

Bağdaş Kurarak Kağan ve Hatun Tasvirli parada ise sol tarafta sağa bakan ve bağdaş kurarak oturan Kağan ile sağ tarafta doğuya bakan, bağdaş kurarak oturan Hatun tasviri vardır. Soldaki kağan uzun saçlı, sol elinde eşya (kuş?) tutmaktadır. Kağanın başında ucu sivri, üç boynuzu andıran şapka bulunmaktadır. Hatunun göğüsleri ve hamileyi andıran karnı, onun Eski Türk inancında yaygın olan Umay (asker, çocuk ve hamile hamisi)’a benzetildiğini göstermektedir²⁶⁷.

Resim 20: Bağdaş kurarak oturmuş Kağan ve Hatun tasvirli para²⁶⁸.

Uzun Saçları Omzuna Kadar Dökülen Kağan Başı tasviri bulunan parada kağanın gözleri oldukça çekiktir ve sol tarafında yıldız, sağ tarafında hilal sembolleri bulunmaktadır. Soğdca yazıda “Bu sikke Çac (Taşkent) hükümdarı Tegin’indir” diye yazmaktadır²⁶⁹.

Resim 21: Uzun Saçları Omzuna Kadar Dökülen Kağan Başı Tasviri²⁷⁰.

²⁶⁶ A.y., s.65.

²⁶⁷ Babayar, a.g.e., s.69.

²⁶⁸ A.y., s.69.

²⁶⁹ Babayar, a.g.e., s.86.

²⁷⁰ A.y., s.86.

Bulunmuş olan bu paralarda genellikle kağanların başlarının sağa doğru tasvir edilmesi dikkat çekicidir. Sağa doğru bakar vaziyette yapılan bu tasvirler güneşin bulunduğu yön esas alınarak yapıldığı muhtemeldir. Yön tayininde olduğu gibi buradaki amaç güneşten gelecek bereketi, yaşamın kaynağı ve güneş ışığının tüm dünyayı kuşattığı gibi güneşin bu özelliklerini kendi üzerlerine almak istemelerinden kaynaklanmıştır. Paralar üzerinde sağda veya solda gösterilen hilal ve yıldızlar ise buldukları yer bakımından değişiklik göstermişlerdir. Tesadüf edilen dikkat çekici bir diğer nokta ise çift portreli paralardadır. Kağan ile hatun olduğu düşünülen bu paralarda umumiyetle kağan solda hatun ise sağ tarafta tasvir edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLET TEŞKİLATINDA SAĞ TARAF

Sosyal bir varlık olan insanın yaşamını devam ettirebilmek için öncelikle temel ihtiyaçlarını karşılamak ve ürettiklerini, toplum içinde birlikte yaşadığı diğer insanlarla paylaşmak ve yardımlaşmak zorunda olduğu bir gerçektir²⁷¹. Yeryüzünde insanoğlunun var oluşuyla beraber tam anlamıyla bir nizamî anlayış başlamamış olsa bile insanlar arasındaki mücadele topluluğun gücüne sığınma gereksinimlerini ortaya çıkarmış ve bir toprak parçası üzerinde insanların bir arada yaşamaları neticesinde teşkilatlanmak için ortak paydada buluşmaları gerekli olmuştur. Bu ortak paydanın bulunmasıyla sosyal hayatın da temel ilkesi olan birlikte yaşama anlayışı bir teşkilat ile birlikte devletleşmeye zemin hazırlamış, yöneten ve yönetilenler sisteminin oluşmasına sebep olmuştur. Teşkilatlanma, her toplumun yaşam koşulları ve gelenekleri çerçevesinde şekillenerek kendilerine has bir yönetim şekli ortaya çıkarmalarını sağlamıştır. Bu hususta Türk devlet teşkilatını örnek verebiliriz. Diğer toplumlar ile karşılaştığımızda Türklerin kendi kültürlerinin bir parçası olarak özgün bir biçimde tesis ettikleri devlet sisteminin hususiyetlerini anlayabiliriz.

Türklerin dünya medeniyet tarihine büyük katkıları olmuştur. Bu katkının iki sebebi vardır. Bunlardan ilki, ilk yurtları olan Türkistan coğrafyasının iklim koşullarının elverişsiz olması ve diğer çevre şartlarının gerektirmiş olduğu “atlı-göçebe hayat tarzı”nı oluşturmuş olmaları; ikincisi ise yasaların ve törelerin temel alındığı teşkilatlı, nizamlı büyük devletler kurmuş olmalarıdır²⁷².

Eski Türkçeye baktığımızda “il” yani devlet, V. Thomsen’e göre “*Siyasi bakımdan müstakil, muntazam teşkilatlı millet*” demektir. A.V. Gabain ise il “*ülke, imparatorluk (=reich), iktidar veya hükümet (herrschaft)*” olarak ifade ederken; R. Giraud’ya göre ise il, “*Teşkilatlı devlet, imparatorluk, siyasi hâkimiyet*” demektir. G.

²⁷¹ Cengiz Çuhadar, “Siyaset Kavramının Felsefi Kökenleri”, **Dinî Araştırmalar**, Eylül- Aralık 2007, C. 10, S.30, s.153.

²⁷² Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, C.II, Genişletilmiş 2. Baskı, Kültür Yayınları, Ankara 2003, s.823.

Clausonise il'i, “*Bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik*” olarak ifade etmektedir²⁷³. Kısacası devlet, bir milletin belirli bir toprak parçası üzerinde politik bir örgütlenme sonucu ortaya çıkan kişiliğidir. Bu tanıma bakıldığında devleti oluşturan dört öge bulunmaktadır. Bunlardan ilki toprak parçası üzerinde ortak yaşama bilinci olan topluluk yani millet, ikincisi ülke (toprak- vatan), üçüncüsü devletin yönetebilme kudreti ve son olarak da bu unsurların sistematik bir şekilde bir araya gelmesini sağlayan politik örgütlenmedir²⁷⁴. Bu unsurları halk, ülke, hâkimiyet ve teşkilat olmak üzere farklı kelimelerle ifade edecek olsak bile hepsi temelde aynı anlamı ifade etmektedirler²⁷⁵.

Türk devlet anlayışının köklerinin çok derinlerde bulunmasına ilaveten belirli bir düzen içerisinde işleyen bir sistem olarak tezahür eden Türk devlet düzeni; devlet olmanın temelinde millet olma unsuru ile birlikte, kâinat anlayışı çerçevesinde şekillendirilerek kendilerine has bir yorumlama kabiliyeti ile yaşam alanlarına yansıtılmıştır. Türklerin kurdukları devletler en köklü devletlerden olup kültürel olarak da önemli birikime sahip olmuşlardır. Öyle ki Türkler kendilerine has karakter ve düşünce yapılarının çerçevesinde oluşturmuş oldukları millet anlayışını vatan anlayışı ile bütünleştirerek cihan hâkimiyeti ülküsü ile dünyanın birçok toprağında bağımsız devletler kurmuşlardır. Orhon yazıtlarında geçen *yukarda mavi gök, altta yağız yer yaratıldıkta; ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış*²⁷⁶ ifadesi de Türklerdeki evren anlayışı temelinde millet ve vatan anlayışının olduğunun en güzel göstergesidir.

Türklerde devlet nizamını etkileyen unsurlara baktığımızda yaşadıkları coğrafya, komşuluk ilişkileri ve çevrelerinde yaşayan kültürlerle etkileşimlerini sayabiliriz. Vatan, millet, toprak anlayışı çerçevesinde yaşadıkları coğrafyanın ve milletin koruyucusu olmuşlar, bağımsızlıklarına önem vermeleri hasebiyle ortaya çıkan istiklal anlayışı ile kendi devletlerinin bünyesinde yaşamayı tercih etmişlerdir.

²⁷³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.224.

²⁷⁴ Aydın Taneri, **Türk Devlet Geleneği Dün- Bugün**, 3. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997,s.81.

²⁷⁵ Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s.1448.

²⁷⁶ Kül Tigin Yazıtı D 1. Orkun, **a.g.e.**, s.29.

Bu anlayışları sayesinde de dünya devleti kurma düşüncesini kendilerine gaye edinmişlerdir. Ayrıca geleneklerine bağlılıkları ile sosyal teşkilat ve devlet teşkilatındaki sistemlerini sürdürmeye dikkat etmişlerdir. Bu şekilde ortaya çıkan teşkilatlanma ile Türk kültürünün sürekliliğini sağlamışlardır. Müessesecilik anlayışı bozkır kültürü ve sosyal yapı ile etkileşim içine girerek Türklere has devlet teşkilatını oluşturmuştur. Tarihe derin izler bırakan Türklerin bunu başarmalarının temelinde vatan, millet anlayışları ile baba telakki edilen hükümdar çevresinde gerçekleşen teşkilatçılık ve cihan hâkimiyeti düşüncesinin büyük önemi olmuştur. Yine adalet konusundaki hassasiyet, geleneklere bağlılık, eşitlik ve bozkır kültürünün de katkıları olmuştur.

Eski Türklerdeki teşkilat yapısına baktığımızda her cemiyetin kendi aile nizamı çerçevesinde kurulu bir düzeni olduğu görülmektedir. Aile, toplumun temel yapısıdır ve bütün teşkilatların çekirdeği olarak dikkate alındığında aile içi münasebetlerin hem sosyal yapıya hem de siyasi yapıdaki bütün teşkilatlara etkisi olduğu malumdur. Eski Türklerin hususi mülkiyetleri, ferdi hakları, hürriyet ve istiklallerine bağlılıkları, devlet çatısı altında yaşayan bütün bireylerin himaye edilmesi anlayışını beraberinde getirmişti. Bu anlayış sosyal politikalara, adalet anlayışına da yayılmıştır. Hoşgörü ve dini hoşgörünün hâkim olduğu ve bu görüşlerin temel alındığı devlet teşkilatının bir bütün çerçevesinde, Türk ailesinin temel üyeleri olan anne-baba ve evlat arasındaki münasebetlerin devlet teşkilatını etkilediği görülmektedir²⁷⁷.

Türk bozkır cemiyetinin temel yapısı oğuş (aile), urug (aileler birliği), bod (boy, kabile), bodun (soylar birliği), il (müstakil topluluk, devlet) ile bir araya gelerek bir bütünü oluşturmaktadır²⁷⁸. Türk sosyal ve siyasal yapısının temelini oluşturan ailenin bir araya gelerek aileler birliğini oluşturması ve birbirleri arasında güçlü bir bağ kurarak sosyal bir birlik oluşturmaları devlet olmalarının bir alt basamağıdır. Milli birlik ve kendilerini devletin bir unsuru ve sahibi olarak görmeleri

²⁷⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s.221.

²⁷⁸ Kafesoğlu, a.g.e., s.219.

hem devlet kavramının kendi düşünce yapılarında kutsallaşmasını sağlamış, hem de saygı göstererek birbirleri arasında manevi bir bağın da kurulmasına sebep olmuştur.

Türkler nasıl devleti kutsal saymışlarsa aynı şekilde üzerinde yaşadıkları toprağında vatan diyerek kutsal saymışlardır. Bağımsızlık ve istiklal düşüncesi doğrultusunda tarihleri boyunca birçok devlet kurmuş olsalar da gelenekleri, görenekleri ve yönetim şekilleri çok fazla değişiklik göstermemiştir. Türkler için yurt, sadece üzerinde yaşanılan ve geçim temin edilen bir toprak parçası değil; aynı zamanda kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştıkları bir mekân olarak düşünülmüştür²⁷⁹. Üzerinde yaşadıkları toprakların kutsiyetinin farkında olan Türkler hem bağımsızlıklarını devam ettirme ülküsü içerisinde sürekli mücadele etmişler, hem de cihan hâkimiyeti anlayışı doğrultusunda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda verilebilecek örneklerden ilki Oğuz Kağan'dır. Oğuz Kağan Destanına göre Oğuz Kağan Çin, Hindistan, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu ve Rus topraklarını ele geçirmiş ve Türk cihan hâkimiyeti ideali doğrultusunda hareket etmiştir²⁸⁰. Aynı şekilde Türk tarihinde cihan hâkimiyeti anlayışının izlerini taşıyan bir diğer örnek de Orhon yazıtlarıdır. *“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta; ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğulları üzerine ecdadım Bumin hakan, İstemi Hakan [tahta] oturmuş; oturarak Türk milletinin ülkesini töresini idare edivermiş, tanzim edivermiş. Dört tarafı hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep [itaati altına] almış, hep muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş. İleri [şarkta] Kadırgan ormanına kadar, geri [garpte] Demir Kapıya kadar [Türk milletini] kondurmuş”*²⁸¹. Başka bir örneğimizde ise 598'de Tardu Han'ın Bizans İmparatoru Maurikianus'a göndermiş olduğu mektupta *“dünyada yedi iklimin efendisi ve yedi ırkın kağanı”* ibaresinde yine cihan hâkimiyeti anlayışı açıkça görülmektedir²⁸².

²⁷⁹ Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, s.58.

²⁸⁰ Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, 20. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s.95.

²⁸¹ Kül Tigin Yazıtı, Doğu 1-2.;Orkun, **a.g.e.**, s.29.

²⁸² Turan, **a.g.e.**, s.115.

Türk hükümdarlarının devlet anlayışlarında toprak daima devletin temeli sayılmıştır. Bu yüzden, Türk hükümdarları kendilerini her zaman himayeleri altında bulunan toprakları korumakla mükellef saymışlar ve bu toprakları savunmayı kendilerine bir görev addetmişlerdir²⁸³. Çin yıllıklarında bu hususta çeşitli örnekler verilmiştir. Meselâ;

Mo-tu başa geçtiği sırada Tung (Doğu) Hu'lar güçlüydü. Mo-tu'nun babasını öldürerek hükümdar olduğunu duyunca elçi gönderip Mo-tu'ya şöyle demişlerdi: "T'ou-man'ın Ch'ien Li Ma olarak bilinen atını istiyoruz." Mo-tu devletin ileri gelenlerine sorunca, hepsi "bu, Hsiung-nu'ların değerli bir atıdır, verilmez" diye cevaplamışlardı. Mo-tu; "nasıl olurda bir kişi bir atı komşusundan daha çok sevebilir?" diyerek atı vermişti. Kısa bir süre sonra, Tung (Doğu) Hu'lar Mo-tu'nun kendilerinden korktuğunu düşünerek ona elçi gönderip; "Ch'an-yü'nün Yen-chih'larından birini istiyoruz" demişlerdi. Mo-tu yine çevresindekilere sorunca hepsi öfkeyle; "Tung (Doğu) Hu'lar terbiyesizce davranarak hala Yen-chih istiyorlar! İzninizle onlara saldıralım" diye cevap vermişlerdi. Mo-tu "Nasıl olur da bir kimse bir kadını komşusundan daha çok sevebilir?" diyerek sevdiği Yen-chih'ı Tung (Doğu) Hu'lara vermişti. Bunun üzerine, Tung (Doğu) Hu'ların hükümdarı gittikçe kibirlenerek batısındaki toprakları istila etmişti. Hsiung-nu'larla aralarında kimsenin oturmadığı boş bırakılmış bin li'den (~415 km) daha fazla büyüklükte bir toprak parçası vardı. Her iki kavim nu toprak parçasının sınırlarında ou-t'ou²⁸⁴ oluşturarak oturmaktaydı. Tung (Doğu) Hu'lar elçi göndererek Mo-tu'ya; "Hsiung-nu'lar bizimle sınır olan ou-t'ou'ların ötesindeki terk edilmiş topraklara gelemezler. Biz buralara sahip olmak istiyoruz" demişti. Mo-tu devlet büyüklerine sorunca bazıları, "burası terk edilmiş bir topraktır, verelim" diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Mo-tu öfkelenip "toprak devletin temelidir, nasıl olur da verilebilir? Diyerek verilmesini söyleyenlerin hepsinin başını vurdurmuştu²⁸⁵. Bu örnekten anlaşılacağı üzere vatan toprağını koruma ülküsünü daima üstün tutmuşlar ve bu mücadele uğruna her şeyden vazgeçilebilecek olduklarını göstermişlerdir.

²⁸³ Koca, a.g.e., s.59.

²⁸⁴ Tampon bölge.

²⁸⁵ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK Basımevi, Ankara 2004, s.6-7. Ayrıca bkz. Salim Koca, a.g.e., s.59-60.

Türk hükümdarının sorumlu olduğu ikinci bir husus daha vardı ki, o da yazılı olmayan kanun durumundaki “Türk töresi” idi. Töre hükümdar ve milletin sorumlu olduğu, devletin sistematik düzenine erişmek ve toplumsal düzeni ortaya çıkarmak için devlet ve millet arasında köklü bağlar ile kurulmaktadır²⁸⁶. Çin kaynaklarında da Türk devlet teşkilatı için “*Türk devlet idaresinde yasalar basittir ve kolay uygulanabilir. Hükümdar ile halk arasında basit ve uzun sürebilen bir ilişki vardır. Ülkenin yönetimi tek bir vücut gibidir*”²⁸⁷ ifadeleri yer almıştır. Devleti nizamî kuralları çerçevesinde yönetmenin temel taşı oluşturulan töre hem yönetenlerin, hem de yönetilenlerin riayet etmeye mecbur oldukları ve zamana göre değişebilen esaslardan oluşmaktadır²⁸⁸. Türk töresi değişmeyen kaidelerden oluşmamakta idi. Hükümdarlar bazı istisnai durumlar üzerine ve “meclis”lerin de onayı ile töreye yeni hükümlerde getirebilmekteydiler²⁸⁹. Bütün bunların neticesinde yönetimde kanuna tabi olan hükümdar, bütün icraat ve faaliyetlerini Türk töresine uygun bir şekilde yürütmek zorundaydı. Bu da hükümdarın iktidarının sadece “ilahi” değil, aynı zamanda “kanunî bir temele” dayandığını göstermektedir²⁹⁰.

Türklerin sosyal yaşamları içerisinde kendilerine has gelenek ve göreneklerinin bir diğer yansıması da siyasi teşkilatlanmalarında gözlemlenmiştir. Bu gelenek ve göreneklerin temelinde dini inanışlarının, hayatlarını idame ettiren oluşturmuş oldukları pratiklerin, kozmogoni anlayışlarının etkisi olmuştur. Türk sosyal ve siyasi yaşamında bazı maddi ve manevi kültürel sembollere değer verilmiş bazen de bu değerlere kutsallık atfedilmiştir. Bu kutsiyet kuşaktan kuşağa aktarılırken Türklerin tarih boyunca kurmuş oldukları devletlerde temelde anlamını koruyarak ya çok az farklılık göstermiş ya da aynı şekilde devamlılığını sürdürmüştür.

²⁸⁶ Ayhan Bıçak, **Türk Düşüncesi I Kökenler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s.88.

²⁸⁷ Onat, **a.g.e.**, s.18.

²⁸⁸ Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s282.

²⁸⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 238.

²⁹⁰ Koca, **a.g.e.**, s.68.

1. Hükümdar

Türkler, eskiçağlardan beri büyük devletler kurmuş ve yönetmişlerdir. Bu devletlerin kuruluşunda Türklerin hâkimiyet anlayışının yanı sıra içinde yaşadıkları coğrafyanın çetin ve zor koşulları etkili olmuştur. Bu zor koşullarla başa çıkabilmek için güçlü bir teşkilat yapısına ve bu teşkilatı idare edip yönetecek hükümdara ihtiyaç duyulmuştur. Hükümdarın merkezi otoriteyi yönetebilecek cesaret ve güçte olması, bu gücü devletin ileri gelenleri ile halkına kabul ettirebilmesi gerekmiştir. Bozkır kültür coğrafyasında güçlü hükümdarların idaresinde merkezi otoritenin kurulması, devletleşme sürecinin tamamlanması ve milli birliğin pekiştirilmesi için Türk devlet teşkilatında çeşitli düzenlemeler yapılmıştır²⁹¹.

Eski Türklerde Hakan olabilmek için ilk önce Gök Tanrı tarafından kut verilmiş aileye mensup olmak gerekmektedir. Tanrı tarafından verilen bu bağış olmadan Türk hükümdarı olmak mümkün olamamaktadır²⁹². Gökten alınan bu kut inancı doğrultusunda iktidar erki gökten yere doğru kademe kademe inmektedir. Güneşin gökte bulunduğu gibi toprak üzerinde de bir hakan bulunmaktadır²⁹³. Türk topraklarının yönetimi üzerinde söz sahibi olabilmek, hâkimiyetin ilahi bir kaynaktan geldiğini ifade eden kut anlayışı ile olmaktadır. Bu anlayışın izlerini Orhon yazıtlarında da görmekteyiz. *Göğe benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda [iktidar mevkiine] oturdum*²⁹⁴. Burada devlet yönetme yetkisinin yani hükümdarlığa sahip olma erkinin Tanrı tarafından verildiği açıkça görülmektedir. Divanü Lûgat-it Türk'te *kut*: Uğur, devlet, baht, talih, saadet²⁹⁵ olarak geçmektedir. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere devletin meşruiyetinin ilahî temele dayandığı ve Tanrı'dan (gökten) aldığı yönetme erkinin uğur, talih ve baht ile oluştuğunu ve bu kutsal temelin devleti yöneten hükümdarın yönetme anlayışını da nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Kut inancı vasıtasıyla yönetme gücünü eline alan

²⁹¹ Koçak, **a.g.e.**, s.9.

²⁹² Dursun Yıldırım, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma", **XI. Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler 05-09 Eylül 1990**, TTK, Ankara, s.520.

²⁹³ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, 14. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s.54.

²⁹⁴ Kül Tegin Yazıtı, G I, Orkun, **a.g.e.**, s.22.

²⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.388.

Türk hükümdarının halkına karşı sorumluluk duygusunu güçlendirmekte ve devlet topraklarının kendi nazarında ne denli kutsal olduğunun da anlaşılmasını sağlamaktadır.

Hâkimiyet yetkisinin tanrı tarafından kut inancı vasıtasıyla kendisine verildiğine inanan bir yönetim şeklini benimseyen Türk hükümdarı sosyal devlet anlayışı doğrultusunda halkına karşı son derece hoşgörülü ve adil olmuştur. Düzen ve halkın refahının korunması amacıyla bulunan hukuk kurallarında ve bu kuralların uygulanmasında da mutlaka “adalet” ilkesine uygun olması hedef alınmış ve hükümdarda yönetimi altında bulunan topraklarda adaletin sağlanmasına büyük önem vermiştir²⁹⁶. Türk hükümdarının sahip olması gereken özellikler Orhon yazıtlarında aşağıda verdiğimiz cümlede kendisini göstermektedir; “*Tanrı buyurduğu [ve] taliim olduğu için kısmetim olduğu için ölecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin kıldım, az kavmi çok kıldım. Gayrı [=başka] ülkelerden, gayrı [=başka] hakanlardan daha iyi kıldım. Dört taraftaki hep muti kıldım. Düşmansız kıldım*”²⁹⁷. Başka bir örnekte ise Tabgaç Türk hükümdarı T’ai-wu (424-452) devrinde Çin kaynaklarının nakletmiş olduğu “*Ben devletimin içinde küçüklerin haydutluk etmesine ve halkımın ezilmesine göz yumamam*” ifadesi ile hükümdarın adaleti sağlama ve halkına karşı korumacı anlayış içerisinde bir yönetimi tercih ettiğinin en güzel örneğidir²⁹⁸.

Türk hükümdarının Tanrı’dan aldığı kut ile hükmetme ve hükümdarlık yetkisi yani “siyasi iktidarı”, Türk coğrafyasında cihan hâkimiyeti anlayışı doğrultusunda güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar hâkim olma ideali doğrultusunda hareket etmiştir. “*Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletleri kendisine tâbi kılıyor ve hepsini düzene sokuyordu*”²⁹⁹. Bu ifadeden yola çıkacak olursak hâkimiyet sembolü ve devlet yönetimi üzerinde ilahi bir güç olan “kut”, Türk hükümdarına milletini gök kubbenin

²⁹⁶ Aybars Pamir, “Orta-Asya Türk Hukukunda “Töre” Kavramı”, **A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.58, S.2, s.368.

²⁹⁷ Kül Tigin Yazıtı D 29-30; Orkun, **a.g.e.**, s.43-44.

²⁹⁸ Abdülkadir Donuk, **Türk Hükümdarı**, TDAV Yayınları, İstanbul 1990, s.29.

²⁹⁹ Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s.1456.

bir yansıması olarak tahayyül edilen devlet çatısı altında toplama yetkisine sahip olmasına vesile oluyordu.

Türk hükümdarının hâkimiyetinin meşru sembolü olan kut ile birlikte Türk töresinin de gereklilikleri çerçevesinde milletin bir lideri ve yöneticisi olma ideali doğrultusunda bazı özelliklere sahip olması gerekiyordu. Halkına iyi bakması, zenginlik ve adalet temelli bir yönetici olması, bilge ve cesur olması gibi özellikler de Türk hakanının sahip olması gereken özellikler arasındaydı³⁰⁰. Türk hakanı ülkesini yönetirken siyasi bir baskı unsuru olan kut inancının yanı sıra meclis üyeleri tarafından da denetlenebileceği bilinci ile her daim yönetiminde başarılı politikalar izlemek durumundaydı. Türk devlet anlayışı gereği hükümdarın halkının üzerinde egemen olduğu ama mutlak monarşi anlayışının hâkim olmadığı bir anlayışla devletini yönetirken bir yandan da bir karar alacağı zaman icraatından önce meclise sunup onay almak mecburiyetinde olduğunu biliyordu³⁰¹.

Eski Türklerde gelenekler hem sosyal hem de siyasi hayatın düzenlenmesine, kuşaktan kuşağa aktararak kemikleşmiş kaideler bütününe oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu sebeptir ki Türklerin tarih boyunca kurmuş oldukları devletlerin teşkilat yapılarında da Türk geleneklerinin etkilerini görmekteyiz. Türk siyasi hayatındaki geleneklere verilecek bir örnek de hükümdarın seçilmesinde uygulanan ritüellerdir. Bunlardan bir tanesi göğe çıkma töreni gibi tahayyül edilen ve hükümdarın egemenlik sembollerinden birisi olarak düşünülen tahta çıkma törenleridir. Bu tören sırasında keçe veya halının üzerine konularak hükümdar adayının göğe kaldırılması işlemi en yaygın tahta çıkma törenidir. *Yeni bir hükümdar seçilince, topluluğun en yüksek rütbeli kişileri onu bir keçe örtünün içinde taşıyarak, güneş yönünde dokuz kez döndürürlerdi. Her dönüşte, bütün tebaa onun önünde eğilirdi. Döndürmeler ve eğilmeler sona erince, hükümdarlarını ata bindirerek dolaştırırlardı. Dolaşma sırasında, boğazına ipek bir bez dolayarak sıkırlardı. Hükümdar zorlukla soluk alabilirdi. Sonra bağı çözerek hemen sorarlardı: “Kaç yıl bizim hükümdarımız (kağan) olarak kalacaksın? Kağan baygın durumda olduğundan*

³⁰⁰ Güngör, a.g.e., s. 55.

³⁰¹ Abdülkadir Donuk, “ Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”, **Tarih Dergisi**,S.52, 2010/2, s.6.

süreyi açık seçik söyleyemezdi Ağzından karmakarışık dökülen sözcüklerden, hükümdarlık süresini kestirirlerdi³⁰². Bu uygulama Tabgaç Devleti ile daha sonraki Hitay Devleti'nde de görülmektedir³⁰³. Burada güneşin hareket yönü doğudan dönüp güney taraflarından batıya doğru batma şeklinden (sağdan sola doğru) yani saat yönünde olmasından bahsedilmektedir³⁰⁴. Bu noktada tercihin neden saat yönünde olduğuna dikkat edilmesi gerekir. Bunun sebebi Türklerde güneş kutsal sayıldığından güneşin hareket yönü de aynı şekilde kutsal görülmektedir. Hükümdarın güneş çevresinde döndürülmesinin bir sebebi de güneşin umumiyetle alp ve hükümdarın remzi sayılmasındandır³⁰⁵. Güneşin hareket yönünü esas alarak yapılan bu dönüş hem güneşin hükümdarlık alameti ile bütünleşmesinden, hem de sağ tarafın kutsal görülmesinden kaynaklanmış olabilir.

Hükümdar için iktidarın ve gücün sembolleştirilmesi merkezde olması ile oluşmaktadır. Hükümdarın iktidarını ve gücünü yansıttığı bu düzen Türklerde orun ve ülüşte kendisini göstermektedir. Türk devlet geleneğinde ise devlet protokolünün ve gücün dağılımı yine bu mevkiilerle ifade edilmektedir. Bu düzene göre makam sahibinin hükümdar nazarındaki konumu da tespit edilmektedir. Karizmatik bir yönetimin temsilcisi olarak görülen hükümdar yemekte oturma düzeninin merkezinde yer almaktadır. Burada toplumsal hiyerarşide bireylerin konumu oturma düzenindeki yerine göre kendisini göstermektedir. Bu oturma düzeninde en önemli ve belirleyici kavram "tör"dür. Tör, bulunan mekânda en yüksek statüye sahip olan yerdir. Tör'ün belirlenmesinde çeşitli kıstaslar bulunmaktadır. Merkezde yer alan hükümdarın sağ ya da sol yanına kimin oturacağı bireylerin sosyal ve politik konumuna göre farklılaşmaktadır³⁰⁶. Hükümdarın sağında ve solunda oturmak toplumsal ve siyasal hiyerarşi çerçevesinde değerlendirildiğinde hükümdarın nazarında bulunan konumun ifade edilmesinin bir şeklidir. Türk devlet teşkilatında da

³⁰²Liu Mau – Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev: Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s.20.

³⁰³Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, 2. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.89.

³⁰⁴Manabu Waida, "Notes on Sacred Kingship in Central Asia", **Numen**, V.23, F.3,(Dec.1976),s.182.

³⁰⁵Emel Esin, "Kün-Ay (Ay-Yıldız motifinin proto-Türk devrinden Hakanlılara kadar ikonografisi)", **VII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**,C. I, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 315.

³⁰⁶Hayati Beşirli, "Türk Kültüründe Güç, İktidar, İtaat ve Sadakatin Yemek Sembolizmi Esnasında Değerlendirilmesi", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 2011, S.58, s.143.

bu oturma mevkileri protokol kuralları ile düzenlenmiştir³⁰⁷. Bu esasları Türk sosyal ve siyasi geleneklerine göre değerlendirdiğimizde merkezde bulunan hükümdarın sağ tarafına genellikle mevki olarak en üst konumda bulunanlar oturmaktadırlar. Bu konuda Avrupa Hunlarından bir örnek verebiliriz. Attila'nın sarayına Roma tarafından gönderilen elçilik heyetinde bulunan Priskos, yukarıda bahsetmiş olduğumuz oturma düzenini detayları ile şu şekilde aktarmaktadır:

Davet saatini bekleyerek saat dokuzda Batı Roma elçileri gibi davete icabet ettik. Kapının eşiğinde tam Attila ile karşı karşıya durduk. Oturmadan önce bunların örf ve adetlerine göre Attila'ya selam vermek üzere sakiler elimize kadeh verdiler. Elimizde bu kadehle oturmadan önce selam verdik. Verileni içtikten sonra yemek sırasında oturmamız icap eden iskemlelere oturduk. İskemleler her iki tarafta ve duvarın yanında idiler. Ortada bir divanda Attila oturuyordu. Arkada bir divan daha vardı. Bunun arkasında ise birkaç merdivenin üzerinde Attila'nın özel dinlenme yeri vardı. Burası işlemeli tül perdelerle süslenmiş ve örtülmüştü. Tıpkı Grekler ve Romalıların düğün evlerine benziyordu. Yemekte en hürmetli yer Attila'nın sağ tarafıydı. İkinci mevkii sol tarafıydı. Bizde bu sol tarafta oturduk. Fakat üstümüzde Berichus adlı bir İskit beyi bulunuyordu. Onegesius Attila'nın sağ tarafına oturmuş, karşısında da iki oğlu yer almıştı. En büyük oğlu ise Attila'nın divanında ve belirli bir uzaklıkta oturmuş olup babasına saygıdan dolayı gözlerini öne eğmiş bulunuyordu³⁰⁸.

Attila'nın tör yani merkezde olduğu, mevkilere göre itibarın yansıtıldığı ve siyasal hiyerarşinin ifade edildiği bu toplantıda mevki olarak “tör”den sonra itibarlı olan yer sağ taraftır. Priskos'un aktarmış olduğu bu bilgi ışığında değerlendirme yapacak olursak, Onegesius Attila'dan sonra en büyük makama sahip olup Attila'nın büyük oğlu İlek ile birlikte Hun Devleti'nin batı kanadından sorumlu idi³⁰⁹.

³⁰⁷ Beşirli, a.g.m.,s.345.

³⁰⁸ R.C. Blockley, **The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire**, Francis Cairns, Liverpool 1983,s.283-285; Ali Ahmetbeyoğlu, **Attila'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s.49; Gyula Nemeth, **Attila ve Hunları**,Çev. Şerif Baştav, A.Ü. Basımevi, Ankara 1982,s.85.

³⁰⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, “Attila'nın Oğlu Dengizik'in Devleti İhya Mücadelesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII, S.2, Aralık 212, s.303.

Türk hükümdarlık sembollerinden biri olan ok ve yay aynı zamanda itibar ve saygınlığı da ihtiva eder. Hükümdarlık sembolü ve itibarın yanı sıra bir başka anlamı da boy taksimlerinde tâbiyet ve davet simgesi olarak telakki edilmesidir. Yayın Ok'a olan üstünlüğünün en güzel örneğini Oğuz Kağan Destanı'nda görebilmekteyiz: “Bundan sonra her bir oğluna askerlik ve kumandanlık eden herkes, “Biz sadece bir kişinin neslindeniz” desinler ve kendi yol ve rütbelerini bilsinler diye emretti. Şöyle bir karar verdi: Yay verdikleri daha üstün olsunlar ve ordunun sağ tarafında dursunlar. Ok verdiklerinin yolu ise daha aşağıda olsun ve ordunun sol tarafında yer alsınlar”³¹⁰. Buradan anlaşılan ok ve yayın hem hâkimiyet sembolü hem de mevki ayrımını ifade ettiğiğidir. Kök-Türk Kağanının her boy başbuğuna ya da idarî makama bir ok gönderdiği veya boy beyinin idaresi altında bulunan kuvvetleri alıp hükümdarın emri ile bir sefer ya da herhangi bir toplantı için davet edildikleri de bilinmektedir³¹¹.

2. Hatun

Türk hükümdarının eşlerine *Katun*(*Hatun*³¹²) unvanı verilirdi. Devlet teşkilatı içerisinde hükümdarın yanında hatunun varlığını Orhon Yazıtları da göstermektedir. “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam Elteriş hakanı, annem Elbilge hatunu Tanrı tepesinde tutup yukarı götürmüş³¹³”. Türk tarihinde Çinli ya da diğer milletlere mensup hatunlar ile genellikle siyasi sebeplerle evlilik birliği kurulurdu. Hakan tek başına bir elçiyi huzuruna kabul etmez; sağda hakan, solda hatun oturduğu bir zamanda huzura alınırdı. Şölenlerde, keneşlerde, kurultaylarda, ibadet ve ayinlerde, harp ve sulh meclislerinde, hatun da mutlaka hakanla beraber

³¹⁰ Tufan Gündüz, **Oğuz Kağan Destanı**,4. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s.106-107.

³¹¹ Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Bellekten**, C.IX, S.35, Temmuz 1945, s.308.

³¹² Türk devletlerinde özellikle 6. Yüzyıl itibarıyla Khagan unvanı ile birlikte başlamıştır. Khâton teriminin aslı olduğu anlaşılan “**katun**” sözü ilk defa Gök-Türk Türk hakanlığının kurucusu Bumın'ın hanımının unvanı olarak geçmektedir. DLT'de zikredilen ve “**khagan**” unvanının yaşadığı her devlette bulunması gerektiğinden, Ak Hun, Avar devletlerinde de şüphesiz mevcut bulunan bu unvan devlet idaresinde hak sahibi kadın kavramını ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Abdülkadir Donuk, **İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler**, TDAV Yayınları, İstanbul 1988,s. 29-30. İbrahim Kafesoğlu ise katun (hatun) unvanının Hunlardan beri Türklerce tanındığını söylemektedir. Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e.**,s.259;Togan, Kara, Baysal,**a.g.e.**, s.289.

³¹³ Kül Tigin Yazıtı, D 11. Orkun, **a.g.e.**, s.34.

bulunurdu³¹⁴. Hatunlar, devlet siyasetine yön verebilirler, hükümdar olabilirler, nâib olarak devleti idare edebilirler³¹⁵ ve elçi ağırlayabilirlerdi³¹⁶. Hatunların devletin başına geçecek hakanların anneleri olmaları hasebiyle hükümdarın ilk eşlerinin Türk olmalarına dikkat edilirdi³¹⁷.

Hatunlar devlet işlerinde önemli meselelerin çözümünde yardımcı olmuşlardır. Meselâ; Böğü Kağan 762’de Çin’ e Onluk’un isyanını bastırmak amacıyla gittiğinde yanında hatunu Bilge Hatun da bulunmaktaydı³¹⁸. Hükümdarın tahta çıkarken gerçekleştirilen törenler benzer şekilde hatun içinde uygulanmıştır.

Uygur sarayına vardığımızda Prensesi Uygur Hatunluğu’na tayin için uğurlu gün seçtik. Kağan önce kulesine çıktı. Doğuya döndü. O, kulenin altında, Prenses ev olarak büyük keçe çadır kurdurmuştu. Bir grup barbar³¹⁹ prensesini ona barbar adetlerini öğretmek üzere gönderdi. Prenses T’ang elbiselerini çıkartıp barbar elbiselerini giyene kadar, yaşlı bir hanım onun için bekledi. O, çıkıp kulenin önüne gelerek, batıya doğru selamlama ile hürmetlerini bildirdi. Kağan ona bakıp oturuyordu. O, ikinci defa eğildi. Bunu bitirince tekrar kendi çadırına girdi. Hatun elbiselerini giydi. Basit, her ikisi de kırmızı olan renkli elbise ve büyük manto ve altın işlemeli başlık giydi. O, kuleye doğru çıktı. Merasimin birinci kısmında olduğu gibi Kağan’ı selamladı. Barbarlar önünde küçük taht tanzim edilmiş, dalgalı perdeli bir tahtirevan hazırlamışlardı. Bazı nazırlar Prensesi tahtirevana bindirdiler. Dokuz Uygur kabilesinin her birinin başkanı tahtirevana taşındılar. Güneşi takip ederek, sarayın etrafında 9 defa döndürdüler. Sonra Prenses, tahtirevandan indi. Kuleye gitti. Doğuya dönük olarak Kağan’la birlikte oturdu. Ondan sonra, nazırlar ve

³¹⁴İbrahim Tellioglu, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine” **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.55, 2016, 212.

³¹⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.259.

³¹⁶ Güngör, **a.g.e.**,s.55.

³¹⁷ Umumiyetle tek eşlilik görülen Türklerde istisnai olarak birçok evlilik yaptıkları da görülmüştür. Tafsilatlı bilgi için bkz. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.259.

³¹⁸ Turgun Almas, **Uygurlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.169.

³¹⁹ Onlardan olmayan, el anlamında kullanılmıştır.

*nedimler, Kağan ve Hatun'a hürmetlerini bildirdiler*³²⁰.Verdiğimiz bu örnek gibi bu konuda çok fazla malumat olmasa da yine hükümdarda olduğu gibi hatun için de uygulanan ritüelde ana tema hükümdar ve hatunun gökten aldıkları güç ile güneşin kutsallığını kendilerinde toplamalarıdır. Kutsal sayılan doğu yönüne dönük oturmanın yanı sıra güneşin hareket yönü doğrultusunda 9 kez döndürülmeleri (sağdan-sola) önemlidir. Güneşin kutsal sayılmasındaki amaç güneşin doğaüstü bir güç olarak kabul edilmesinden gelmektedir. Yine güneşin hayat, ışıltı ve canlılık, bereket gibi anlamlar ifade etmesi ve aynı güneş gibi koruyuculuk vasfını üzerlerine almak istemelerinden kaynaklanmaktadır³²¹. Ayrıca kozmozla bütünleşme kişi kendi bedeninde güneş ve ayı birleştirerek güneşin ahengini üzerine alırsa gerçekleştirebilirdi³²². Bu durumda hükümdar ve hatun Tanrı'dan aldıkları gücü güneşin kutsiyeti ile bütünleştirmektedirler.

3. İkili Teşkilat

Eski Türk devlet yönetim anlayışı umumiyetle iki bölüm halinde (sağ-sol, doğu-batı, iç-dış, kuzey-güney) icra edilmekteydi. Devlet geleneğinde bu ikili yapı ayrı ayrı hükümdarların bulunduğu bir yapı olarak tasavvur edilmemelidir. Çünkü Türk devlet geleneğinde esasen kağanlardan birinin daima üstünlüğü kabul edilmekteydi. Hükümdarın yönetimine ilaveten ülkenin sağ-sol kanatlar halinde teşkilatlanması gerçekleşmiş olsa dahi iki ayrı yönetim merkezi de temelde merkeze bağlı olarak hükümdarın yönetim erkinin içinde yer almaktaydı. Netice itibariyle anlaşılıyor ki, sağa ve sola ayrılmış ikili bölünme, Türklerin kendilerine özgü devlet telakkisinden ve kökeni bozkır kültüründe bulunan boy sisteminden kaynaklanmaktaydı³²³. Hatta öyle ki coğrafi bakımdan bu ayırım, onların savaştaki

³²⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, TDAV Yayınları, İstanbul 2004, s.136. Colin Mackerras, **The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories**, Australian National University Press, Canberra 1972, s.120.

³²¹ Kıyak, **a.g.m.**, s.137

³²² Mircea Eliade, **Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi**, Çev. : Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya 2005, s.216.

³²³ Mahmut Arslan, **Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987,s.50.

süratlerinin temelini bile teşkil etmekteydi. Zira sağ taraf boyları savaşta sağ cenahı oluştururken, sol taraf boyları da sol cenahı oluşturmaktaydı³²⁴.

Toylarda veya orduların birleştiği zamanlarda herkes mensubu bulunduğu cihette (sağ ya da sol) bulunmaktaydı³²⁵. Bu cihetlerin tayininde oluşan sağ-sol dikotomik yapısının Türklerin Gök Dini ile ilgili olması muhtemeldir. Türklerde mekân gök ve dört cihetten ibarettir. Devlet yeryüzünde olmakla beraber, Gök Tanrı hâkimiyetin sahibi ve kaynağıdır³²⁶. Türk hükümdarları daha önce de ifade ettiğimiz gibi siyasî iktidarı da (kut), doğrudan doğruya Tanrıdan almaktaydılar. İlâhî bağış (kut) yoluyla Türk hükümdarına geçen siyasi iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı eksenini istikametinde yayılmaktaydı. Böylece Türk devletlerinde ülke, halk, teşkilat ve memuriyetler, genellikle “doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük” şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan “doğu” yani “sağ” taraf daima üstün vaziyette idi. Başka bir deyişle hâkimiyet ve üstünlük doğu tarafındaydı. Batı yani sol taraf, doğuya yani sağ tarafa tâbi durumdaydı³²⁷.

Hanedan üyeleri için Hun devletinde Tan hu unvanı almadan önce “dört köşe veya boynuz” ile “altı köşe veya boynuz” adlarıyla anılan yüksek memuriyetler geliyordu. Bunlardan dört köşe dünyanın dört yönü, altı köşe de altı tali yönü esas alınarak oluşturuluyordu. “Dört köşe” ve “Altı köşe” memuriyetler de kendi içlerinde sağ ve sol olmak üzere iki kısma ayrılıyordu³²⁸. Eski Türklerde tahta çıkma törenlerinden önce taht üzerinde hakkı olan hanedan üyeleri çeşitli eğitimlerden geçerek değişik rütbeler alıyorlardı. Türklerdeki teşkilatlanma gereği sağ ve sol cihete ayrılmış olan idarede unvanlar oluşturulmuştur. Bu unvanlar Hunların devlet teşkilatında *Sol ve Sağ Bilge Beyliği*, *Sağ ve Sol Lu-li (Beyliği)*, *Sol ve Sağ (Kanat) Büyük Generalliği*, *Sol ve Sağ (Kanat) Büyük Merkez Komutanlığı*, *Sol ve Sağ Büyük*

³²⁴ Andreas Alföldi, “Türklerde Çifte Krallık”, **II. Türk Tarih Kongresi Kongresinin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler 20-25 Eylül 1937**, TTK, İstanbul 1937, s.509.

³²⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.261.

³²⁶ Türkmen, **a.g.m.**, s.13.

³²⁷ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, C.II, Genişletilmiş 2. Baskı, Kültür Yayınları, Ankara 2003, s.81-82.

³²⁸ Nuraniye H. Ekrem, “Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi”, **Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996)**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1966, s. 88.

Tang-hu'luğu ile Sol ve Sağ Ku-tu Hou'luğu gibi makamlardan meydana gelmişlerdir. Hunlar “*hsien (bilge)* anlamında “*t'u-ch'i*” kelimesini kullanırlar ve genellikle *veliaht* “*Sol T'u-ch'i Beyi*” yapılandı. Mevki olarak yüksek olanlarda görevler babadan oğula intikal ederdi. Sol taraftaki bey ve komutanlar doğuda otururken sağ taraftaki bey ve komutanlar batıda otururlardı³²⁹. Yani Asya Hunlarında devlet doğu tarafında bulunan sol tarafı idare eden memurlar ile hükümdarın veliahdı olan oğullarından müteşekkildi. Batıda yani sağ kolda ise hükümdarın kardeşleri bulunmaktaydı³³⁰. Sol Bilge Beyi unvanı ise Hunlarda sağdakinden mevkice daha üstün olan ve kimin veliaht olarak algılandığına işaret eden mevkiidir³³¹. Bu durum sağ tarafın üstünlüğü noktasında coğrafi konumdan meydana gelen farklılıktır. Bu farklılık Hunların kuzeyde oturup³³² yüzlerini güneye dönerek sağ ve solu tayin etmelerinden meydana gelmektedir. Bunun neticesinde Hunlar için doğu yönü sol, batı yönü sağdır. Kuzey yönü arka, güney yönü ise öndür³³³.

Türk devlet yönetimi anlayışında mevcut bulunan ikili teşkilat için Avrupa Hunlarında hükümdar olan Attila'nın yanında bulunan kardeşi Bleda örnek gösterilebilir. Sistemli olarak ayrılmış sağ ve sol bölümlerine verilen unvanlara Avrupa Hunlarında da rastlanır. Avrupa Hunları da sağ tarafı daha üstün saymışlardır³³⁴.

Kök-Türklerde ise yine ikili teşkilatın izlerini görebilmekteyiz. Bunun Kağan devletin merkezinde, Ötüken'de kalırken, kardeşi İstemi de batıdaki On Okların teşkilatlandırılması ile ilgilenmiştir³³⁵. Bilge Kağan tahta oturduğu zaman, güneydeki

³²⁹ Onat, **a.g.e.**, s.8.

³³⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk mitolojisi C.I.*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1993, s.286.

³³¹ Togan, Kara, Baysal, **a.g.e.**, s.289.

³³² Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s.8, 133dpt. Bu konuda farklılık olduğunu belirtir. Shih- ku, sol tarafın saygı gösterilen bir yön olduğunu belirtmektedir. E.H. Parker bu cümleyi “sağ tarafta oturup yüzleri kuzeye dönük olurdu” şeklinde tercüme etmiştir.

³³³ Nuraniye H. Ekrem, “Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi”, **Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996)**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1966, s. 88.

³³⁴ Gyula Nemeth, **Attila ve Hunları**, Çev. Şerif Başstav, A.Ü. Basımevi, Ankara 1982, s.93.

³³⁵ Saadettin Gömeç, “Kagan ve Katun”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.29, Ankara 1997, s.83.

kavimlerin üzerine şadapıt³³⁶ beyler, kuzeydekilere de tarkanlar ve buyruklar tayin etmiştir.

Uygurlarda ikili teşkilat kadim Türk devlet anlayışında olduğu gibidir. Gök ve dört yön anlayışı temelinde devlet yeryüzünde fakat hâkimiyet Tanrı'dan gelirdi. Hunlarda olduğu gibi Uygurlarda da güneşin doğduğu yer yani sol en kutsal yön sayılmaktaydı. Sonra sırasıyla batı (sağ), güney ve kuzey gelirdi. Bu cihet tayini dolayısıyla ikili teşkilat sisteminde diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Uygurlarda da doğu ve batı yönlerine verilen önem ile birlikte buralara tayin edilecek idareciler hanedan üyelerinden seçilmekteydi³³⁷.

Sonuç olarak kadim Türk devlet teşkilatında bulunan sağ ve sol ayrımı Türk devletlerinin buldukları coğrafya ile ilgilidir. Hunlar ve Uygurlarda olduğu gibi solun kıymetli olması güneşin doğduğu yön olduğu içindir. Kök-Türklerde ise bu durum tam tersidir. Kök-Türklerde en itibarlı taraf sağ taraftır. Meclislerde sol tarafa Hun Yabgularının en değer verdiği kişiler otururken Kök-Türklerde ise Kök-Türk Kağanları sağ tarafa otururlar ve en itibarlı protokol yeri olarak kabul ederlerdi³³⁸. Sağın kutsal sayılmasının en önemli sebebi güneş idi. Güneşin hayatın devamlılığı bakımından önemli olması işte bu yön kavramının devletlere göre değişmesini de etkileyen etmendir. Yine Hunlar ve Uygurlardaki yön tayini sistemi bu sağ-sol yönlerinin diğer devletlere göre değişmesini de etkilemiştir. Bu konuda örnek verecek olursak Hunlar yüzlerini güneye dönüp sağ, sol, güney ve kuzey olarak tayin etmişlerdir.

³³⁶Gök-Türk kitabelerinde geçen, fakat fonksiyonun ne olduğu henüz bilinmeyen bir unvandır. G. Clauson'a göre "şad" ile, ihtimal şad'ın maiyyeti demek olan "apı:t" sözünün birleşmesi ile bir araya gelmiştir. A.v. Gabain'e göre "asilzadeliğin yüksek bir sınıfını" ifade etmektedir. Bu husus hakkında detaylı bilgi için: Abdülkadir Donuk, **İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler**, TDAV Yayınları, İstanbul 1988, s. 35-36.

³³⁷Çandarlıoğlu, **a.g.e.**, s. 40.

³³⁸Almas, **a.g.e.**, s.64.

4. Toy

Hükümdarın hâkimiyetini tesisinde bir başka sembolde meclislerdir ve siyasi, askeri, sosyal ve kültürel konuların görüşüldüğü ve bir kararda buluşulduğu toplantılardır. Bu meclise Türklerin “toy” adını verdikleri bilinmektedir. Bütün Türk lehçeleri ile Türkçeden diğer dillere doğrudan doğruya geçen toy kelimesi “meclis, toplantı” manasına gelmektedir. Toy, aslında Türk devletlerinde bir müessese olarak sonraki asırlarda ortaya çıkıp daha sonraki süreçte de dilimize yerleşen Moğolca kurultay sözcüğünün Türkçedeki karşılığıdır³³⁹. Hükümdarın varlığını ve meşruiyetini pekiştiren bu toplantılar aynı zamanda hükümdara karşı manevi bir bağlılığın da simgesini oluşturmuşlardır.

Toy’da hükümdarlar yılın belirli günlerinde, devletin ileri gelenlerine ve halka niteliği resmi bir ziyafet vermektedirler³⁴⁰. Bu ziyafetlerde devlet ile halk birleşip bütünleşirdi. Hükümdarın siyasi varlığını ifade eden bu toplantılara katılmayanlar hükümdara isyan etmiş sayılırdı³⁴¹. Mesela Asya Hun Devleti’nde Motun devrinden beri, üç toplantı yapılırdı. Bahsedilen üç toplantıdan biri senenin ilk ayında tanhunun sarayında yapılmakla beraber daha çok dini nitelikteydi. Toplantının diğeri, ilkbaharda 5. ayda yapılmaktaydı. Diğeri de sonbaharda devletin insan ve askerî durumunu ve hayvan sayısını tespit etmek için yapılmaktaydı. Bunlar arasında en mühimi ilkbaharda yapılan toplandıydı. “Yer”e atalara ve diğer tabiat güçlerine kurban sunma, at yarışları ve deve güreşlerinin de tertip edildiği bu toplantının esas önemli noktası hükümdarlıkların tasdik edilmesi veya yeni tanhu seçiminin yapılması, töreye yeni hükümlerin getirilebilmesi gibi bütün ülkeyi ilgilendiren hususların mevcut olmasıydı³⁴².

Toylarda Hakan’ın vezirler sağ tarafında (genellikle dokuz vezir bulunmaktadır), beyler ve komutanlar yer alırken, solunda ise memurlar ve halkın

³³⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s.251.

³⁴⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.28, S.45, s.2.

³⁴¹ Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, 2. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.100.

³⁴² Kafesoğlu, a.g.e., 2010, s.249.

ileri gelenleri otururdu. En küçük bir devlet meselesi için dahi toy toplanır ve alınan karar halka duyurulurdu³⁴³. Eski Türk hakanlarının hem halk için düzenledikleri hem de devlet işlerini görüştikleri bu toylarda, temelde yine millet olma şuuru ile dayanışma ve yardımlaşma anlayışı yer alır³⁴⁴. Bu sebeptendir ki Türk devlet geleneğinde yer alan toy ve şölenler kağanın gücünü göstermesi bakımından önemlidir³⁴⁵. Türklerde yemek yeme ve sofraya töresi toylarda da belirli kurallara bağlı tutulurdu. Orun ve ülüşün temelde yer aldığı bu sistemde sofraya kuralları, boyların veya şahısların statülerini oluşturuyor ve sosyal hayattaki konumunu gösteriyordu. Hatta orun ve ülüş haklarını kaybeden boylar ya da şahısların av, yayla, otlak gibi haklarını da kaybetme tehlikesi bulunuyordu³⁴⁶. Türk kültüründe bulunan yemek paylaşımı sosyal düzenin kurulmasını ve devamlılığını sağlayan bir simge olarak düşünülebilir.

4.1. Orun ve Ülüş

Türk devlet geleneğinde hükümdarların ve devlet adamlarının bulunacakları mevkilerin düzeni belirlenmiştir. Bu mevki düzenine kazanılan iktidar veya gücün sembolizminin ifadesi yansıtılır. Türk devlet ve sosyal teşkilatında önemli bir yeri olan orun³⁴⁷ belirli boylara mensup olan şahısların toylarda, meclislerde, toplantılarda belirli mevkilerde oturması anlamına gelmektedir. Ülüş³⁴⁸ ise az önce ifade edilen toy, meclis gibi toplantılarda, ziyafetlerde boyların veya şahısların yiyecekleri yemeklerin belirli olmasını ifade etmektedir.

Nitekim Oğuz Kağan Destanı'nda da bu durum şu şekilde dile getirilmektedir:

³⁴³ Nermin Akpınar, **Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türk Devletlerinde Meclis**, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.10.

³⁴⁴ Aysel Erdoğan, "İslamiyetten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği", **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Nisan 2014, C.11, S.1, s.42.

³⁴⁵ Hayati Beşirli, "Türk Devlet Sisteminde Toplumsal Düzenin İnşasında İşlevselci Bakış Açısıyla "Ülüş" ve "Cilik" Geleneği", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 2012/63,s.347.

³⁴⁶ Sami Kılıç, Ali Albayrak, "İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler", **Turkish Studies**, S. 7/2, İlkbahar 2012, s.708.

³⁴⁷ Yer, mekân, mevki. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**,s.442.

³⁴⁸ Pay, halk arasında taksim, hisse. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**,s.712.

“Toy sırasında, kendisi ile birlikte cihangirlik eden ve onunla sağ salim asıl yurtlarına dönen altı oğlu bir gün ava çıktılar. Tesadüfen bir altın yay ve üç altın ok buldular. Alıp babalarına getirdiler, o nasıl dilerse ona göre aralarında pay etmesi için verdiler. Oğuz yayı üç büyük oğluna, okları da üç küçük oğluna verdi. Yayı verdiği üç oğlunun neslinden gelen kavmin adının “Bozok” olmasına karar verdi. Sebebi şu idi: Onlar yayı kendi aralarında bölüşmek isteyecekler ve elbette onu parçalamaları gerekecekti. İşte Bozok’un manası parçalamaktan gelmektedir. Üç oku verdiği üç oğlunun neslinden gelen kavmin adının da “Üçok” olmasına karar verdi.

Bundan sonra her bir oğluna askerlik ve kumandanlık eden herkes, “Biz sadece bir kişinin neslindeniz.” desinler ve kendi yol ve rütbelerini bilsinler diye emretti. Şöyle karar verdi: Yay verdikleri daha üstün olsunlar ve ordunun sağ tarafında dursunlar. Ok verdiklerinin yolu ise daha aşağıda olsun ve ordunun sol tarafında yer alsınlar. Bunun sebebi şudur: Yay hükümdarlık, ok ise elçilik alametidir. Onların yurtlarını da bu düzene uygun olarak belirledi ve bu toyda herkesi etrafına toplayıp şöyle dedi:

-Ben öldükten sonra eğer Gün sağ olursa makamım, tahtım ve yurdum onun olsun³⁴⁹.”

Görüldüğü üzere Oğuz Kağan Destanı’nda sağ tarafın üstünlüğü farklı bir şekilde ifade edilmektedir. Oğuz Kağan tarafından kendisinin varisi sağ tarafta bulunmasını istediği oğlu Gün Han’dır. Yine hâkimiyet göstergesi olarak yayın kendisine verilmesi ve ordunun sağ tarafında bulunması diğer kardeşlerine nazaran Gün Han’ın daha üstün durumda bulunduğunu göstermektedir.

Türk devlet sistemi içerisinde toplumsal düzenin tertibi noktasında hükümdarın tanrıdan aldığı kutla yönetimi eline almış olması hâkim olduğu toprakların üzerinde yaşayan halka paylaşırması söz konusudur. Hükümdarın yapacağı paylaşım, kendisini ifade eden gücün yansıması olarak paylaşımında bulunacağı toplum ya da bireylerinde siyasi konumlarını göstermektedir. Bu ifadenin somut örneğini Oğuz Kağan destanında görebilmekteyiz. Oğuz Kağan destanında,

³⁴⁹Tufan Gündüz, **Oğuz Kağan Destanı**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s.106-107.

ziyafette bulunan boylara verilen ikramların hangi boylara verilmiş olduğu, hangi boyun nerede oturmuş olduğu açık olarak görülmektedir³⁵⁰.

“Altın çadırda ev şerefli yerde (tör) Gün Han oturmuştur. Milletten en meşhur olanları, bütün boyların ittifakı üzerine, koyunun başını, sağrısını Gün Han’a taktim ettiler ve dediler ki, kim han olursa bu onun “ülüş”üdür (payıdır). Kapı yanındaki Irqıl-Hoca oturmuştu; ona koyunun döşünü taktim ettiler ki kim vezir olursa bu onun hakkıdır”.

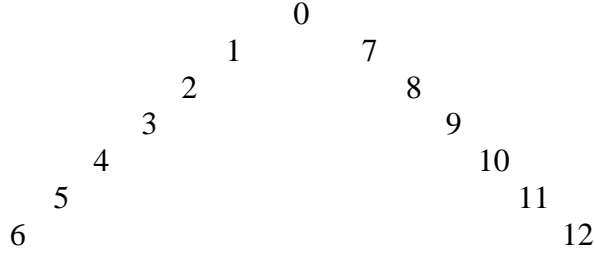
Sağ taraftaki birinci çadıra Gün Han’ın büyük oğlu “Kay”ı oturtular. Ona sağ ayağın uyluk kemiğini verdiler; “Bayat” et doğradı; “Sorki” atlara baktı. İkinci çadıra “Alka-Evli”yi oturtular. Ona ön sağ ayak kemiğini verdiler. “Kara-Evli” doğradı “Lâle” atlara baktı. Üçüncü çadıra “Ay Han”ın büyük oğlu “Yazır”ı oturtular. Ona sağ tarafın kalça kemiğini verdiler. “Yasır” doğradı, “Komi” atlara baktı. Dördüncü çadıra “Dodurga” oturdu. Ona... verdiler. “Döker” et doğradı, “Mürdeşöy” atlara baktı. Beşinci çadıra “Yıldız Han”ın oğlu “Avşar” oturdu. Ona but kemiğini verdiler. “Kızık” doğradı, “Turumcu” atlara baktı. Altıncı çadıra “Bekder” oturdu. Ona sağ taraftaki kürek kemiğini verdiler. “Karkın” doğradı, “Karaşık” atlara baktı.

Sol tarafta birinci çadıra “Gök Han”ın oğlu “Bayındır” oturdu. Ona sol but kemiğini verdiler. “Becne” doğradı, “Kazığurt” atlara baktı. İkinci çadıra “Çavuldur” oturdu, buna sol kalça kemiğini verdiler. “Çepni” doğradı, “Kanglı” atlara baktı. Üçüncü çadıra “Dağ Han”ın oğlu “Salur” oturdu, ona aşıkli but kemiğini verdiler “İmur” doğradı “Kalaç” atlara baktı. Dördüncü çadıra “Alayuntlu” oturdu. Ona ..?.. verdiler. “Ürker” doğradı, “Teken” atlara baktı. Beşinci çadıra “Deniz Han” oğlu “İğdir”ı oturtular, ona kol kemiğini verdiler. “Böğdüz” doğradı, “Karluq” atlara baktı. Altıncı çadıra “Ava” oturdu, ona sol taraf kürek kemiğini verdiler. “Kınık” doğradı, “Kıpçak” atlara baktı³⁵¹”.

³⁵⁰ Beşirli, a.g.m.s.346.

³⁵¹ Abdülkadir İnan, “Orun” ve “Ülüş” Meselesi”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1987, s.242.

Yukarıda verilen bilginin ışığında orunları belirli olan Oğuz boylarının şematik şekli aşağıdaki gibidir:

- 0) Gün Hanla veziri Irqıl Hoca
- 1) Kayı ve Bayat *Sorki³⁵²
- 2) Alka- Evli ve Kara- Evli * Lâle
- 3) Yazır ve Yasır *Komi
- 4) Dodurga ve Döker * Mürdeşöy
- 5) Avşar ve Kızık *Turumcu
- 6) Bekder ve Karkın *Karaçık
- 7) Bayandır ve Becne *Kazığurt
- 8) Çavuldur ve Çepni *Kanglı
- 9) Salur ve İmur *Kalaç
- 10) Alayuntlu ve Ürker *Terken
- 11) İğdir ve Böğdüz *Karlık
- 12) Ava ve Kınık *Kıpçak³⁵³.

Orun ve ülüş hakkındaki bir başka örneği yine Dede Korkut Hikâyelerinde görmekteyiz. Kam Büre Bey-oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde “Bezirgânlar geldi diye babası sevindi. Çadır, otak, ala sayvan diktirdi. İpek halı seccadeler yaydı, geçti oturdu. Oğlunu sağ yanına aldı³⁵⁴” şeklinde geçen kısımda oturma düzeni verilmektedir. Bu oturma düzenine ilaveten verilebilecek diğer örnek yine Kam Büre Bey-oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde “Sağda oturan sağ beyler, solda oturan sol beyler, eşikteki inaklar, ortada oturan has beyler³⁵⁵”dir.

X. yy Arap Seyyahı İbn Fadlan, İtil Bulgarlarında görmüş olduğu orun ve ülüşü şu şekilde aktarmaktadır:

³⁵² Yukarıda * ile belirtilmiş olan isimler destana göre atlara bakan isimlerdir.

³⁵³ İnan, a.g.e., s.243.

³⁵⁴ Gökyay, a.g.e. s.61.

³⁵⁵ Gökyay, a.g.e. s.85.

“Bulgar Hanı (Yiltivar) bizi çağırtdı ve huzuruna çıktık. Çadırındaydı ve prensleri sağına almıştı. Bizi soluna oturmaya davet etti. Çocukları önünde oturuyorlardı. O ise Bizans nakışlarıyla kaplı bir tahtta tek başına oturuyordu. Sofranın kurulmasını emretti ve sofraya kuruldu. Sadece kızarmış et vardı. Bir bıçak alı ve bir parça et kesip yedir, sonra ikinci bir parça kesti ve üçüncü bir parça kesti ve elçi Susan’a verdi. Parçayı alınca onun önüne küçük bir masa getirildi. Âdetleri böyledir, kral bir parça ikram etmeden hiç kimse yemeğe el uzatmaz. İkram edilen parçayı alır almaz da o kişinin önüne bir masa getirilir. Daha sonra, bana bir parça ikram etti ve bana da bir masa getirildi. Sonra dördüncü prene ikram etti ve ona bir masa getirildi, sonra çocuklarına ikram etti ve masalar getirildi. Her birimiz kendi önündeki masada yemeğini yedi, hiç kimse masasını başkasıyla paylaşmadı, birinin masasındaki yiyeceklerden bir başkası almıyordu³⁵⁶.”

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler neticesinde merkezde bulunan oturma düzeninde hükümdar siyasî gücünü belirtmektedir. Sağ tarafın hükümdar nazarında ve teşkilat yapısındaki önemi örneklerde görülmektedir. Devlet teşkilatı içerisinde veliaht ya da hükümdar tarafından önem verilen kişinin oturduğu mevki sağ taraftır. Fakat Türk devletlerinin bazılarında istisnai olarak buldukları coğrafya gereği bu durum farklılık arz etmektedir. Hunlar bu konuda verilecek örneklerden bir tanesidir. Hunlarda kutsal mevki sol taraftadır. Bunun başlıca sebebi buldukları coğrafya ve yüzlerini güneğe dönerek yön tayini yapmalarından kaynaklanmaktadır. Bilinmektedir ki Kök-Türklerde, doğuya dönerek yön tayini yapılmaktadır. Bu durumda sağ taraf gün ortası olarak tabir edilen güney olmaktadır.

İslam öncesinde olduğu gibi orun meselesi İslamiyet sonrası Türklerde de bulunmaktadır. “Anadolu Türkmenlerinde Gaziantep vilayetinde ve Suriye’de bulunan “Elbeyli”lerin beyi Mehmet Bey’in verdiği malumata göre Türkmen aşiretlerinde her oymağın işgal edeceği mevki ve mekân muayyendir. Yalnız içtimalarda değil, bir alay olarak bir yere giderken yine her oymak kendi yerini bilmelidir. Aşiret beyi alayın önünde gider. Beyin sağ tarafında ikinci reis ve solunda üçüncü bey bulunur. Kalan her oymak ise alayda kendi derecesine göre mevki alır³⁵⁷.”

³⁵⁶Koçak, a.g.e. s.69.

³⁵⁷ Abdülkadir İnan, “Orun” ve “Ülüş” Meselesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.41.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYETİN KABULÜNDEN SONRA TÜRKLERDE SAĞ TARAF ANLAYIŞINA DAİR BAZI UYGULAMALAR

Türklerin İslamiyet ile tanışmaları neticesinde Türk kültüründe bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Yüzyıllardır var olan Türk-İslam anlayışına baktığımızda Türk inancı İslamiyet'ten oldukça fazla etkilenmiştir. Türklerin İslam dinini kabul etmeleri ile oluşan kültür ve inançlarında da eski kültürleri ile benzerlik taşıyan noktalar da bulunmaktadır. Bu hususa çok özel bir örnek olarak insanın sağında ve solunda bulunan melekler verilebilir. Altay inancında insanın sağ omzunda bulunan “yayuçı” ve sol omzunda bulunan “körmös”ün insanın yanında daimi olarak bulduklarını ve bunlardan her ikisinin de insanı bütün hayatı boyunca durmadan tetkik ettiklerine inanmışlardır. Yayuçı'nın insanın iyi hareketlerini, Körmös'ün ise insanın kötü hareketlerini yazdıklarını kabullenmişlerdir³⁵⁸. İslamiyet'te de Allah insanı ilk yaratılıştan itibaren yalnız bırakmayıp her vakit insanlarla birlikte olacak melekler görevlendirmiştir. “İki melek (insanın) sağında ve solunda oturarak yaptıklarını yazmaktadırlar. İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında gözetleyen yazmaya hazır bir melek bulunmasın” ayeti ile Kâtibîn/Hafaza Melekleri'ne işaret edilmektedir. Bu melekler de İslam öncesi Türklerde olduğu gibi insanların yapmış oldukları iyi ve kötü davranışları yazmaktadırlar³⁵⁹.

1. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Türk Gelenek-Göreneklerinde Sağ Taraf

Gelenek ve görenekler, toplumların yaşayış, düşünüş ve hayatı algılayışları hakkında bilgi veren uygulamalardan en önemlileridirler. Ayrıca gelenek ve görenekler bir toplumun kültür bakiyelerinin yansımalarını oluştururlar. Türk kültürü bu noktada verilebilecek en güzel örneklerden bir tanesidir. Yüzyıllardır dünya

³⁵⁸Uydu, a.g.e., s.91.

³⁵⁹Ali Çolak, “Melek İnancının Kur'an ve Hadis Temelleri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, C.I, S.1, s.58-59.

tarihinde önemli bir varlık gösteren Türkler, kültürel birikimleri ile günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. İslamiyet'in kabulü ile Türk-İslam bütünleşmesi gerçekleşmiş ve bu bütünleşme dolayısıyla kültürel gelişimlerini zenginleşerek günümüze kadar getirmişlerdir. İslam öncesinde Türklerin kendilerine özgü sosyal ve teşkilat yapılarındaki gelenek ve görenekleri İslamiyet ile tanıştıklarında çok farklılaşmamıştır. Nitekim tezimizin önceki bölümlerinde İslamiyet öncesi Türk sosyal hayatı ve devlet teşkilatı hakkında bilgiler vermiştik. Bu bölümde ise Türklerin, İslamiyet ile tanışmalarından sonraki gelenek ve göreneklerinden örnekler vererek tezimizin ana konusu olan "sağ taraf" anlayışının ne ölçüde farklılık gösterdiğini tespit etmeye çalışacağız.

1.1.Doğum

Topumlarda sosyal yaşam içerisinde kişilerin toplum içerisinde konumunun değiştiği dönemler süregelmektedir. Geçiş dönemi adı verilen bu süreç üç bölümden oluşmaktadır: Doğum, evlenme ve ölüm. Bu önemli geçiş dönemlerinde bazı törenler icra edilmektedir. Bu gelenek ve törenlerin amacı insanın toplumdaki konumunun değişmesi neticesinde yeni durumunu kutlamak ve manevi duygular temelinde kutsamak ve bu geçiş dönemleri sürecinde tehlike ve zararlı etkilerden korumaktır³⁶⁰. Bu bağlamda ilk geçiş dönemi olan doğumda bebeği ve anneyi kutsamak amacıyla yapılan uygulamalar çok önemlidir.

Anne karnındaki bir bebeğin cinsiyetinin ne olduğunu tespiti yönelik muhtelif pratiklere Türklerin yaşadıkları diğer coğrafyalarda tesadüf ettiğimiz gibi bu pratikler Kaşkay sahasında da gözlemlenebilmektedir. İnanişaya göre sağ tarafa doğru hareket eden bebek oğul, sol tarafa doğru hareket eden bebek kız evlada işaret etmektedir. Oğulun başı ana karnında yukarıdadır. Kızınki aşağıdadır³⁶¹.

³⁶⁰Sedat Veyis Örnek, **Anadolu Folklorunda Ölüm**, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1971, s.11.

³⁶¹ Karaaslan, Mehmet, "Kaşkay Türklerinde Doğum Çevresinde Gelişen İnanç ve Pratikler", **Turkish Studies**, V. 6/3 Summer 2011, s. 1441.

Türk coğrafyasında yaygın bir inanış olan çocuğun hareketinin anne karnındaki hareketlerine göre cinsiyet tayin etme üzerine fikirler Türkmenistan Türklerinde de bulunur. Anne karnındaki çocuk eğer sağ tarafta kıpırdanıyorsa çocuğun erkek, anne karnında sol tarafta kıpırdanıyorsa çocuğun kız olacağına dair inanış vardır. Ayrıca Türkmenistan Türklerinde saç, çocuk 12 aylık olana dek kesilmez. 12 ay dolduktan sonra düzenlenen saç toyu ile dayı çocuğun saçını sağ taraftan başlayarak keser³⁶².

Kırgız Türklerinde bebek doğumunun 40. günü yıkanır. Yıkandıktan sonra temiz elbiseler giydirilir. Bebek beşiğe yatırılmadan önce beşiğe bir aşık kemiği yerleştirilir. Bebek beşiğe yatırıldıktan sonra baş tarafı yukarı kaldırılır. Daha sonra ise bebeğin sağ tarafına “en en en” denilir. Bu uygulamanın amacı meleklerin sağ tarafta olduğuna inanılmasıdır. Ayrıca söylenen sözler ve gerçekleştirilen uygulamalar ile çocuğun ömrü boyunca iyilik melekleri tarafından korunacağına ve meleklerin ona yardım edeceğine inanılır³⁶³.

Özbekistan Türklerinde çocuk kundağa koyulduğunda, bebeğin emmesi için anne ilk olarak sağ memesinden emzirir. Çünkü sağ tarafta rahmet olduğuna inanılır. Sol tarafta ise şeytan olduğu düşünülür³⁶⁴.

Doğumdan sonra ad verme geleneğinde günümüz Türk coğrafyasında birçok ortaklık bulunmaktadır. Kumuklarda ismi çocuğa, ulu bir adam, Avarlarda baba veya dede, Balkanlarda yaşlılar, Kırımca mollalar, Uygurlarda mollalar veya imam verir. Sağ kulağına çocuğun ismi okunur. Kırım Türklerinde ise doğumun 3. gününde, Tacikistan Tatarlarında kırkı çıkmadan, Karaçay, Balkan, Azerbaycan ve Nogaylarda

³⁶² Orhan, **a.g.e.** s.519.

³⁶³ Orhan Çeltikçi, “Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar”, **Khazar Journal of Humanities and Social Sciences**, C. 10, s.511-521, 2010, s.517.

³⁶⁴ Malik Muratoğlu, Yaşar Kalafat, Cevdet Türkeröğlu, **Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnanışları**, TDAV Yayınları, İstanbul 1996, s.24.

bebek beşiğe konduktan 1-2 hafta sonra verilir³⁶⁵. Aynı şekilde Bayır- Bucak Türkmenlerinde de isim konulurken sağ kulağa ezan okunur³⁶⁶.

1.2. Evlilik

İkinci geçiş dönemi olarak var olan, toplumsal dayanışma, gelin ve damadın sosyalleşmesinin bir kademesi, gelenek ve göreneklerin aktarımının en küçük parçası olan aile kurumunun oluşmasında temel olan evlilik geleneği için çeşitli törenler ve uygulamalar bulunmaktadır.

Tokat'ta gelinin sağ koltuğu altına Kur'an-ı Kerim, sol koltuğu altına da ekme konulur. Gelinin damat evine gelmesi ile bu ekme davetlilere dağıtılır³⁶⁷.

Alacahöyük'te var olan inanışa göre ise gelin Cuma ya da Pazar günü gün doğarken alınır. Damat evine getirilen gelin attan inmeden önce kendisine verilen bir bardak suya sağ elinin küçük parmağını sokması istenir. Daha sonra gençler kısımetleri açılsın diye bu suyu içerler³⁶⁸.

Muş çevresinde ise gelin damat evine geldiğinde kapıdan sağ ayağını atarken kurban kesilmesi inanışı vardır. Bu inanışın temelinde gelinin başına hem kötülük gelmesinin önleneyeceği hem de geldiği eve de uğur getireceği inancı yer alır. Ayrıca bu uygulama ile ev iyesini de memnun etmek amaçlanır³⁶⁹. Türkiye'de yaygın inanış olan gelinin avcuna kına yakılırken altın konulması inanışı Malatya, Bitlis ve Hakkâri çevresinde de mevcuttur. Bu çevrede gelinin avcuna altın yerine para

³⁶⁵ Dilek Yüksel, **Gaziantep ve Çevresinde Doğumla İlgili İnanış ve Uygulamalar**, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2007, s.107-108.

³⁶⁶ Yaşar Kalafat, **Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnanışları III-IV**, Berikan Yayınevi, Ankara 2006, s.517.

³⁶⁷ Cengiz Çetin, "Türk Düğün Gelenekleri ve Kutsal Evlilik Ritüeli", **AÜDTCF Dergisi**, 48, 2 (2008), s.118.

³⁶⁸ Çetin, **a.g.e.**, s.119.

³⁶⁹ Kılıç, **İnanışlar**, s.171.

konular. Damat konulan bu parayı alıp para kesesinin içine koyarsa evleri ve evlilikleri bereket ile geçeceğine inanılır³⁷⁰.

Türkmenistan'da eve giren geline "Ayağı düştü" denilir. Aynı ifade Anadolu'da kademli, uğurlu, ayağı iyi olarak geçmektedir. Gelin damat evine ilk defa girdiğinde uğur getireceğine inanıldığından ilk önce sağ ayağını atarak kapıdan girmesi istenir. Anadolu'nun bazı yörelerinde olduğu gibi Türkmenistan'da da gelinin eli yağ ve bala batırılır. Bu uygulama haneye yeni katılan gelinin yağ ve bal gibi olması için yapılır³⁷¹.

Özbekistan'da güveyin giysisinin sağ omuzuna rahman işareti, sol omzuna ise şeytan resmi örülür. Giysinin göğsüne ise Allah'a açılmış eller şekilde motifler işlenir³⁷².

1.3. Ölüm

Geçiş döneminin sonuncusu olan ölüm karşısında Türkler de gerek İslamiyet öncesinde gerek İslamiyet sonrasında bir takım inançları var olmuştur³⁷³. İslam öncesi Türklerin ölüm ritüelleri ile İslamiyet sonrası Türklerin yapmış olduğu ritüellerde değişiklik gözlemlenmektedir. Fakat temelde ölünün öteki dünyaya gidişini kolaylaştırmak amacıyla bir takım uygulamalar yapmak ve ölüm sonrası hayata inanmak bu ortaklıklardan bazılarıdır.

Tunceli'de ölüm ile ilgili yapılan bir ritüelde ölen kişi evlenmemiş ise kefeni değişik renklerde yapılmaktadır. Ölen kişi bir erkek ise sağ eline bir elma verilirken eğer ölen kişi kız ise sağ elinin küçük parmağına kına yakılmaktadır³⁷⁴.

³⁷⁰ Kılıç, a.g.e.,s.241.

³⁷¹ Orhan, a.g.e., s.519.

³⁷² Muratoğlu, Kalafat, Türkeroğlu, a.g.e., s.24.

³⁷³ Yılmaz Yeşil, "Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. III, S.9, Kış 2014, s.126.

³⁷⁴ Yaşar Kalafat, **İslamiyet ve Türk Halk İnançları**, Genişletilmiş 2. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2009 s.74.

İslamiyet'e göre ölü mezara kible yönünde yatırılır ve sağ tarafı üzerinde kibleye döndürülür³⁷⁵.

Bu geleneği Gaziantep'te biraz farklı bir şekilde görüyoruz. Şöyle ki;Naaş tabutla mezarın yanına getirilip kefen açıldığında bir avuç toprak atılır. Yakınları cenazeyi mezara indirir. Cenaze sağ tarafının üzerine gelecek şekilde başı kibleye dönük bir biçimde yerleştirilir³⁷⁶.

Ankara'daki bir inanışa göre hasta sağ tarafa dönük ölmüş veya sağ elini göğsüne koymuşsa imanlı olduğuna ve cennete gideceğine inanılır³⁷⁷.

Karakeçililerde ölecek olan bir kişi ölmeden önce bir noktaya dikkatlice ve uzun süre baktığında, Azrail'in o noktadan veya evin tavanından ya da evin sağ köşesinden geleceğine inanılır³⁷⁸.

1.4. İnanışlarda Sağ Tarafın Varlığına Dair Diğer Örnekler

İslamî kaynaklarda geçen Hızır hakkındaki bir örnek özetle şu şekildedir: *“Nuh peygamberin torunu Yunan'ın soyundan gelen İskender-i Zülkarneyn, ebedi hayat bahşeden ve insaniüstü güçler kazandıran bir hayat çeşmesinden bahsedildiğini duyar ve bunu aramaya karar verir. Rivayete göre Allah bunu Sam'ın sorundan birine nasip edecektir. Zülkarneyn, halasının veya teyzesinin oğlu Hızır'ı yanına alır ve askerleriyle birlikte yolculuğa başlar. Hızır'ın kendisine bildirdiğine göre hayat çeşmesi Karanlıklar ülkesindedir. Yolculukları sırasında pek çok zorluklarla karşılaşır ve bir fırtına yüzünden yolları ayrılır. Bir müddet sonra Karanlıklar ülkesine gelirler; Zülkarneyn sağa, Hızır sola doğru gider. Günlerce yol aldıktan sonra Hızır, ilahi bir ses duyar ve bir nur görür. Bu ses ve nurun geldiği yöne doğru gidince hayat çeşmesini bulur. Hızır bu sudan içer ve yıkanır. Böylece hem ebedi*

³⁷⁵ Örnek, a.g.e.,s.58.

³⁷⁶ Cihat Burak Korkmaz, “Gaziantep'te Ölü ve Ölüm İle İlgili Uygulamalar Sam Köyü Örneği, ”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.I, S.3, Kış 2012,s.107.

³⁷⁷ Örnek, a.g.e.,s.36.

³⁷⁸ Kalafat, **Balkanlardan**, s.380

hayata kavuşur hem de insanüstü güçler kazanır. Daha sonra Zülkarneyn ile tekrar buluşur. Zülkarneyn durumu öğrenince çeşmeyi aramaya koyulur. Bulamayınca kaderine razı olur ve bir süre sonra ölür”³⁷⁹.

Günlük hayatımızda yer edinen ve sağ ile ilgili çeşitli inanışlar da bulunmaktadır. Mesela:

Türkiye’de de diğer yerlerde olduğu gibi sağ tarafın hayırlı olduğuna inanılır. Sağ ayakla yürüyüşe geçilir, sağ ayak ile camiye girilir³⁸⁰.

Kıbrıs Türklerinde Anadolu ve Balkan Türklerinde olduğu gibi sağ el kaşınır ise para geleceğine, sol el kaşınır ise para gideceğine inanılır. Ayrıca sağ gözün seğirmesi hayır ile sol gözün seğirmesi kötülük, kötü haber ile ilişkilendirilir³⁸¹.

Nazar inancı geçmişten günümüze var olmuştur. Nazardan korunmak için halk arasında muska yapılması inancı vardır. Yapılan muskanın özellikle vücudun sağ tarafına koyulması gerektiğine dair yaygın bir inanç bulunmaktadır. Muskanın sağ tarafta taşınması ise kişinin sağ omzunda iyi amelleri yazan melek ile sol omzunda kötülükleri yazan meleğin bulunduğu yönündeki inançla alakalı olmalıdır. Sağ taraftan manevi güç almanın yanı sıra sağ tarafın iyi, sol tarafın kötü güçlerin etkisinde olduğuna inanılmasından ileri gelmektedir³⁸².

Yataktan kalkarken sağ tarafa doğru kalkmak günün iyi geçmesini sağlayacağına inanılır. Hatta bu inanışın Türk kültüründe yansımaları da vardır. Sol tarafın uğursuzluğuna, sağ tarafın iyiliğe yorumlandığı ve uğurlu olduğu noktasında inanışın ne derece yaygın olduğunu bize göstermektedir.

³⁷⁹ Öztürk, Mustafa, “Bilge Kul- Musa Kıssası ve İslam Kültüründeki Hızır Mitosu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 14-15, Samsun 2003, s. 265.

³⁸⁰ Muratoğlu, Kalafat, Türkeröğlu, **a.g.e.**, s.24.

³⁸¹ Kalafat, **Balkanlardan**, s. 426.

³⁸² Nilgün Çıblak, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, **TÜBAR**, XV, Bahar 2004,s.109.

Sağ kulağın çınlamasının iyi haber geleceğine, sol kulağın çınlaması kötü haber geleceğine işaret ettiğine inanılır.

Yemek yerken sağ elle yemenin vacip olduğu hadis-i şerifler ile desteklenmiştir. Şeytanın sol eliyle yiyip içtiğine inanılır.

Giyim konusunda da sağ taraf hakkında inanışlar vardır. Kıyafet, ayakkabı vs. giyerken öncelikli olarak sağ tarafla giyilmesi; çıkarırken de sol taraftan çıkarılması gerektiğine inanılır.

Bu inanışlarda vurgu şu yöndedir. Sağ elle ya da sağ tarafla yapılan işler iyi, temiz, güzel, hoş iken sol tarafla ya da sol elle yapılan işler kötü, pis, kirli uygun olmayan işler olduğudur.

2. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Türk Devlet Teşkilatında Sağ Taraf

Kültürel hayat bağlamında var olan inançlar ve bu inançların getirmiş olduğu pratikler çerçevesinde uygulanan geleneklerden daha önceki bölümümüzde bahsettiğimiz gibi bu bölümde de verdiğimiz örnekler ile devlet teşkilatında sağ tarafın izlerini tespit etmeye çalışacağız. İslam öncesinde sağ-sol simgeselliğinin ifadesi Türk devlet yönetiminin sağ kanat sol kanat olarak ayrılmasının yanı sıra protokol kurallarının uygulandığı orun ve ülüşte kendisini göstermektedir. İslamiyet ile birlikte Türk devlet teşkilatında sağ-sol simgeselliğinin ne ölçüde değiştiğini örnekler çerçevesinde tespit etmeye çalışacağız.

İslamiyet öncesindeki Türk devlet teşkilatında olduğu gibi İslamiyet sonrası Türk devlet teşkilatında da sağ-sol kola (kanat) söz konusudur. Bu ikili devlet idaresinin olduğu Cuci Ulusunda, Sayın (Batu) Han soyunun hâkim olduğu, batıda yer alan ve sağ kol olarak adlandırılan bölüm, “Altın Busagalı Ak-Orda olduğundan Ak-Orda; Orda-İçen soyunun hâkim olduğu ve doğuda yer alan sol kol denilen bölüm ise “Gümüş Busagalı Gök-Orda” olduğu için Gök-Orda adını almıştır. Bu

bölümler devletin iki kanadını teşkil etseler de Orda-İçen, Batu Han'a tâbi durumdadır³⁸³.

Altın Orda Hanlığının merasimlerinde de protokol kuralları bulunmaktadır. Devlet ileri gelenleri sağ ve sol düzenine göre yerleştirilir. Hatunların sağda veya solda durmaları da yine itibarlarını göstermeleri açısından önemlidir³⁸⁴. İbn Battûta'nın Seyahatnamesinde bu konu hakkında da bilgi bulunmaktadır. İbn Battûta Ulu Sultan Muhammed Özbek Han'nın Cuma günü namaz sonrası altın kubbede oturmasını ve yanında bulunanları şu şekilde aktarmaktadır:

“Sultanın âdetlerinden biri Cuma günleri namazdan sonra altın kubbede oturmasıdır. Burası mükemmel bir şekilde düzenlenmiştir ve altın levhalarla kaplı ahşap direkler üzerine kuruludur. Orta yerde yine altınla süslenmiş, gümüş kaplamalı ahşap bir taht vardır. Tahtın ayakları halis gümüştendir, başları da gümüşle bezenmiştir. Sultan tören esnasında bu tahta oturunca sağ yanına Taytuğlı Hatun oturur. Onun yanında Kebek Hatun bulunur. Sol tarafta sırasıyla Beyelüün Hatun ve Urdücâ Hatun otururlar. Tahtın sağ alt kenarında hükümdarın oğlu Tîn Bek, solunda ise öteki oğlu Cânî Bek ayakta beklerler. Merasimin daha sonraki bölümünde ise saygın ve nüfuzlu emirler içeri girerler. Tahtın her iki yanında konmuş iskemlelere otururlar. Hükümdarın yakın akrabaları, amca ve kardeş çocukları ön tarafta yerlerini alırlar. Onların tam karşısında, köşk kapısının yanında büyük kumandanların çocukları durur. Onların arka tarafında sağlı sollu, yüksek rütbeli subaylar dizilir. Sonra derecelerine göre halktan bazı kimseler üçer üçer içeri girerek sultanı selâmlar ve dönüp uzağa otururlar”³⁸⁵.

İbn Battûta Özbek Han'nın hatunları arasında da oturma yerlerinin olduğunu belirtir ve şu şekilde aktarır:

“Hatun arabada oturduğu vakit, veziri gibi olan kocamış bir kadını sağ tarafına alır. Bu kadına “Ulû Hatun” denilir. Yine yaşlı olup teşrifatçılık ve

³⁸³ Zülal Yüksel, “Altınorda ve Kırım Hanlıklarındaki “Kurultay” Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına ve Kırım Tatar Geleneğine Yansıması”, **Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi**, S.9, Güz 2011, s.16.

³⁸⁴ Yüksel, **a.g.m.**, s.17.

³⁸⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnamesi**, C.I, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.474-475.

perdedarlık yapan “Küçük Hatun”u sol tarafına oturtur. Ön tarfta zarafet ve güzellikte eşsiz altı cariye vardır. Hatunun önünde Rum yahut Hint asıllı on onbeş hizmetkâr bulunur”³⁸⁶.

Kırım Hanlığında ise sağ kol ve sol kolun tam olarak hangi bölgeleri işaret ettiği bilinmese de divanda hanın hemen sağında kalgay oturmaktadır. Kalgaylık Kırım Hanlığında veliahta verilen unvandır³⁸⁷. Evliya Çelebi Kırım Hanlığını ziyaret ettiği sırada divanda oturdukları yeri şu şekilde aktarmıştır:

“Evvela hanlar hangi görünüşün tahtgâhında oturursa bütün kapıkulları ve karacı halkları el kavuşturup, adab üzere herkes yerlerinde durur. Hanın sağında kalgay sultan oturur...

Sonra hanın sol tarafında Nureddin sultan oturup...

Yine sağ tarafında Hanefî şeyhülislamı ve diğer üç mezhep sahibi müftüleri dururlar. Sol tarafında Kadiasker Murtaza Ali Efendi, onun alt yanında şehir mollası ve Kırım bölgesinin yirmi dört kadısı oturur. Kazaları altında gelen davaları halleder ve düşmanlıkları bitirir. Allah saklasın, biri bir şeriate aykırı veya dayanaksız bir hüküm verse Tatar âlimleri o an yanlış hükmeden asiye taş tepelerler, asla aman vermezler.

Han veziri Sefer Gazi Ağa ayak üzerine durur. Ara sıra kalgay sultan tarafında oturur ve kapıcılar kethüdasının elinde gümüş değnek ile gezip şikâyetçileri ileri çeker. Bu divanda kapıcılar yoktur.

Ot ağaları da ayak üzere hizmettedirler. Defterdar, kalgay sultan tarafında ve divan efendisi ise Nureddin sultan tarafında durular. Diğer eminler, hazinedarlar, mültezimler ve divan kâtipleri, hepsi başka ruznameci tarafında dururlar.

Divanda sonra sofrâ çekilip çeşit çeşit nefis yemekler için de elbette bir tay eti bulunur”³⁸⁸.

İslam öncesi Türklerde olduğu gibi Osmanlı devletinde de törenlerde belirli protokol kuralları uygulanmıştır. Cülus merasiminde merasimde bulunacak olanların sıraları Teşrifatçı vasıtasıyla ve bir defterle tertip edildikten sonra, yeni padişah

³⁸⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **a.g.e.**, s.476.

³⁸⁷ Yüksel, **a.g.m.**, s.23.

³⁸⁸ Yüksel, **a.g.m.**, s.24.

başında sorguçlu kavuğu ile sağ koltuğunda Dârüssâde Ağası, sol koltuğunda Silahdâr Ağa (bazen de Bâbüssâde Ağası) olduğu halde selam vererek dışarı çıkar, sağ tarafındaki hazır olan Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Ağalar selam alıp, sol taraftaki selamın sona ermesiyle birlikte Dergâh-ı Ali Müteferrikalarına ve Çaşnigiran Ağalarına ve cümle Divan-ı Ali Çavuşlarına selam verip padişah Babüssade önünde kurulmuş olan tahta oturmaktadır. Padişah tahta oturduğunda tahtın sağ yanında Darüssade Ağası, sol yanında ise Silahdar ağa dururdu³⁸⁹. Bütün selamlaşmalar bittikten sonra Sadrazam diz çökerek padişahın iki ayağını öper ve tahtın sağ yanına geçerek Darüssade Ağasının önünde dururdu³⁹⁰. Tören tahtından kalkan padişahın sağ koltuğuna Sadrazam, sol koltuğuna Babüssade Ağası girer ve birkaç adımdan sonra, Sadrazam Babüssade'nin eşiğine yakın bir yerde padişahın sağ koltuğunu Darüssade Ağasına bırakırdı³⁹¹.

Kılıç kuşanma töreninde aynı şekilde padişahın sağ koltuğuna Sadrazam, Sol koltuğuna Darüssade Ağası girerdi³⁹². Padişah alayda sağ elini göğsünde tutardı³⁹³.

Divan-ı Hümayun toplantılarındaki teşrifatta ise Sadrazamın oturduğu Sadr-ı alanın sağ tarafında vezirler, sol tarafında Sadreyn-kirâm; divanhane kapısından içeride sağ tarafta defterdarlar, sol tarafta nişancılar otururdu³⁹⁴.

Padişaha yapılacak arz töreninde ise sadrazam padişahı selamlayıp eteğini öper, sağ yanında dururdu³⁹⁵. Arz töreni devam eder, Rumeli Kadıaskeri sağ tarafta onu takriben Anadolu Kadıaskeri sol taraftan padişahı selamlarlardı³⁹⁶.

Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere İslam öncesi Türk devlet teşkilatında olduğu gibi Osmanlı devlet teşkilatında da törenler kurallara bağlı olarak

³⁸⁹ Dündar Alikılıç, **İmparatorluk Seremonisi**, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004, s.46

³⁹⁰ Alikılıç, **a.g.e.** s.47.

³⁹¹ Alikılıç, **a.g.e.** s.48.

³⁹² Alikılıç, **a.g.e.** s.57.

³⁹³ Alikılıç, **a.g.e.**, s.59.

³⁹⁴ Alikılıç, **a.g.e.**, s.65.

³⁹⁵ Alikılıç, **a.g.e.**, s.69.

³⁹⁶ Alikılıç, **a.g.e.**, s.70.

yapılmaktadır. Ayrıca burada dikkat çeken bir nokta da sağ tarafa devlet teşkilatında üst kademe de olduğu bilinenler bulunmaktadır.

Günümüzde de Türk Silahlı Kuvvetlerinde de askerler sağ taraflarında teçhizat olarak tabancalarını takarlarken sol taraflarına ise komando bıçaklarını takmaktadırlar. Ayrıca resmi törenlerde subayların takmış olduğu tören kılıçları da sol tarafta bulunmaktadır. Sol tarafta bulunan kılıç vs. askeri teçhizatın sağ elle alınmasının kullanım açısından kolaylığı ifade etmektedir. Geçmişten günümüze süre gelen bu geleneğin sebebi ise daha önce de ifade ettiğimiz gibi toplumun çoğunluğunun sağ elini kullanmalarından ileri gelmektedir.

5. BÖLÜM

DİĞER KÜLTÜRLERDE SAĞ TARAF ANLAYIŞI

Türk dilinde sağ kelimesinin olumlu anlamlar ifade ettiği gibi aynı şekilde diğer dillerde de sağ kelimesine yüklenen olumlu anlamlar var mıdır? İşte bu noktada tespit edeceğimiz bilgiler ışığında “sağ” tarafa yüklenen anlamların evrensel olup olmadığını ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Eski Yunanca’da “sağ” kelimesi “*deksios, deksia, deksion*” olarak ifade edilmektedir. Kelime “*sağ, sağ kanat, sağ yan*” dışında “*dürüst, şanslı, becerikli, usta, akıllı, zeki*” gibi anlamlar da içermektedir. İhtimaldir ki bu kelime, Yunanca “*almak, kabul etmek, başarmak, onaylamak, güvenmek*” anlamına gelen “*dekhomai*” fiiliyle bağlantılıdır. Ayrıca “*sağ elle sunmak, sağ elle selamlaşmak, karşılamak,*” şeklinde “*deksiomai*” fiili ile de ilişkilidir. Buna karşın “*sol, sol taraf*” anlamı dışında “*uğursuz, beceriksiz*” anlamına gelen “*aristeros, aristera, aristeron*” kelimesi de sağa verilen değeri göstermektedir. Yunan dilindeki diğer aksanlara da baktığımızda *sağdan başlayan aksan kuvvetli, soldan başlayan aksan ise kuvvetsiz* anlamına gelmektedir³⁹⁷.

Sağ kelimesi Arapça’da ise “yemin” olarak geçerken sol kelimesi “yesir” olarak geçmektedir. Yemin kelimesinin ifade ettiği anlam ise *yemene, yemine, yemüne*: kismetli, şanslı olmak, *yemîn, eymân*: sağ taraf, yan, sağ el, *yümn*: uğur, bereket, *eymen*: sağ taraftaki, en yümünlü, hayırlı, talihli olarak ifade edilmektedir³⁹⁸. Farsça’da ise sağ ve sol kelimeleri “rast” ve “çep” sözleri ile karşılık bulmaktadır. *Râst*: doğru, sağ, *râstan*: haklı, doğru, gerçek, uygunluk, çep: sol, falso, yanlış, çep endâz: hilekâr anlamına gelmektedir³⁹⁹.

³⁹⁷ Sema Sandalcı, “Eskiçağ ’da “Sağ ve Sağ El” Kavramının Taşıdığı Dinsel Anlam”, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (38. ICANAS)**, 10- 15 Eylül Ankara 2007, C.V, s.2610.

³⁹⁸ Türk, **a.g.e.**, s.126.

³⁹⁹ Türk, **a.g.e.**, s.130.

Rusça'da ise “*praviy*” sağ, “*leviy*” sol kavramlarını ifade etmektedir⁴⁰⁰. İngilizce'de ise *right* olarak geçen sağ kelimesi doğru, sağ, sağ tarafta/tarafta, uygun, en iyi, haklı, adil, dürüstlük anlamlarını ifade etmektedir⁴⁰¹. Almanca'ya baktığımızda ise sağ, sağ taraf kelimesi *recht* olarak geçmekte ve hukuk, hak, adalet anlamlarına gelmektedir⁴⁰². Yukarıda örneklerini vermiş olduğumuz dillerde geçen sağ kelimesi farklı kelimelerle kendisini gösterse de anlam olarak temelde hepsinin doğruluk, iyilik gibi olumlu anlamları ifade ettiği görülmektedir.

1.Mitolojilerde ve İnanışlarda Sağ Taraf

Dil üzerine yapmış olduğumuz mukayesenin ardından kültürel olarak yapacağımız mukayese de de örnek olarak seçtiğimiz kültürlerde sağ tarafa atfedilen bir üstünlüğün varlığına dair izleri tespit etmeye çalışacağız. Buradaki amaç sadece Türklerin kültürlerinde sağ tarafı kavramanın yanı sıra diğer kültürlerde bulunan sağ-sol ayrımının ne ölçüde benzerlik taşıdığını tespit etmektir. Öncelikli olarak eskiçağ Doğu dünyasını ele alacağız. Toprak ve gökyüzü arasında bir bağ kuran bu kültürde dikotomik bir algı çerçevesinde toprağa doyurucu ve besleyici bir konumda olduğu düşünülüp dişil anlamlar yüklenirken, suyun gücü ve toprağın verimliliğini arttıran konum atfedilen yağmur ve gökyüzü ise toprağı dölleyen eril güç olarak tezahür edilmiştir. Hayvan kurban etme ve organlarından özellikle sağ tarafta bulunan ve çok önemli bir işlevi olduğu düşünülen karaciğer bu toplumda mitolojik anlamda doğadan etkilenip bir bütün içerisinde zihinlerinde mevcut olmuştur⁴⁰³. Burada karaciğere yüklenen anlam önemlidir. Mezopotamya coğrafyasında da kanı hayat ile bağdaştırmışlardır. Bütün organlar içerisinde en çok kan taşıyan organ olan karaciğerin varlığı hayat; yokluğu ise ölüm olarak düşünülmüştür. Bu sebeple zamanla karaciğer hayatın merkezi olarak görülmüş, hatta karaciğerin incelenmesinin merkezde yer aldığı bir kehanet sistemi de kültürlerinde yer almıştır⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ Türk, **a.g.e.**, s.131.

⁴⁰¹ <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6z%C3%BCk/ingilizcet%C3%BCrk%C3%A7e/right> Erişim Tarihi: 20.11.2017.

⁴⁰² <https://tr.bab.la/sozluk/almanca-turkce/recht> Erişim Tarihi: 20.11.2017.

⁴⁰³ Sema Sandalcı, **a.g.m.**, s.2609.

⁴⁰⁴ Ebru Madacı Uncu, “Eski Mezopotamya’da Tıp”, **History Studies**, C. 5/5, Eylül 2013, s.111.

Hitit büyü ritüellerinde de kullanılan çeşitli sembolik eylemler ve jestlerde de sağ simgeselliği kullanılmıştır. Bir ritüelde hastayı etkileyen kötülük bir fare ile eşleştirilmiştir. Hastanın sağ eline ve ayağına ipe kalay bağlanır. Daha sonra kalay alınır ve yine ipe fare bağlanır. Ritüeli icra eden kişi daha sonra fareyi kovalar ve onu yatıştırması gereken iki cine havale eder⁴⁰⁵. Hititlerde kralın ölümü ve daha sonra uygulanan ritüeller hakkında birçok çivi yazılı tabletler bulunmuştur. Bir kralın ölüm ritüeli şu şekilde tasvir edilmiştir. “*Gece vakti ölü kralın bedeni yakılır. Ölünün yakıldığı odun yığını yanında önce ölünün sureti sunuları kabul etmesi için yere koyulur. Yığının ortasına incirler, kuru üzüm ve zeytinlerle birlikte kralın suretini koyarlar. Suretin ortasına meyveleri, parhuena taneleri ve tanrıların galaktar tohumunu, bir sağ kalça kemiği ve bir koyunun yün yumağını bırakırlar...*”⁴⁰⁶ burada kullanılan sağ kalça kemiği ebediyetin sembolü olarak kabul edilmiştir⁴⁰⁷. Ayrıca sağ-sol simgeselliği cinsiyet bağlamında da kullanılmıştır. Sağ taraf erkek cinsiyetli tanrı ve taht ile sol taraf ise dişi cinsiyetli tanrı ve Tanrıça Hepat’ın ayakları için altlık olarak belirlenmiştir. Cinsiyet bağlamında da erkek kralın eşyaları sağ tarafa kraliçenin ise sol tarafa konulmuştur⁴⁰⁸. Hitit heykellerinde de genelde sağ elde silah türevleri, sol elde ise ayinsel simgeleri belirten eşyalar tasvir edilmiştir⁴⁰⁹.

Klasik Yunan Mitolojisinde de aynı şekilde sağ-sol simgeselliği bulunmaktadır. Sağ taraf şansa, uğura, sol taraf ise şanssızlığa ve uğursuzluğa işaret eder. Fakat bu zıtlıklar kendilerini farklı şekillerde göstermektedirler⁴¹⁰. Aşağıda verdiğimiz hikâye bize yine her dönem sağ tarafa verilen ayrı bir anlamın olduğunu göstermektedir;

“En solda bulunan yoldan, iniltiler, haykırışlar, acı acı çığlıklar, korkunç feryatlar, dayak sesleri, zincir sesleri geliyordu. Aineias burada korkarak irkildi.

⁴⁰⁵ Daniel Schwemer, **Tanrılar Kültür, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı**, s.441.

http://www.academia.edu/14076834/Tanr%C4%B1lar_K%C3%BCit%C3%BC_B%C3%BCy%C3%BC_Rit%C3%BCeli_ve_%C3%96l%C3%BClerin_Bak%C4%B1m%C4%B1_The_Cult_of_the_Gods_Magic_Rituals_and_the_Care_of_the_Dead

⁴⁰⁶ Daniel Schwemer, **a.g.m.** s.446.

⁴⁰⁷ Vladislav Ardzinba, **Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri**, Çev.: Orhan Uravelli, Kafdav Yayınları, Ankara 2010, s. 171.

⁴⁰⁸ Ardzinba, **a.g.e.**, s.173.

⁴⁰⁹ Ardzinba, **a.g.e.**, s.186.

⁴¹⁰ G.E.R. Lloyd, “Right and Left in Greek Philosophy”, **The Journal of Hellenic Studies**, V. 86 (1962), s.58.

Sibylle, “korkma” dedi, “elindeki altın dalı yolun kavşağındaki duvara as.” Aineias altın dalı duvara astı, artık onların korkmadan daha ilerlere gitmeleri imkân dâhiline girmişti. Sibylle ona “bu en soldaki yolun sonunda Rhadamantys vardır. O, yaşarken kötülük yapmış olan insanların ruhlarını yargılar. Sağdaki yol ise Elysion’a, yer altı cennetine gider. Orada oturanlar, dünyada yaşarken günah işlemeyen, temiz kalpli, iyi kişilerdir. Yurduna ve insanlığa yararlı olmuş faziletli insanlar, şiirleriyle topluma faydalı olmuş büyük şairler, fikirleriyle insanları doğru yola götürmüş feylesoflar; adaleti hakkıyla tatbik etmiş hâkimler, vazifelerini kötüye kullanmamış rahipler hep burada Elysion’da toplanmışlardır”⁴¹¹.

Çin kültürüne baktığımızda ise yine sağ ile sol arasında zıtlıklar çerçevesindeki simgeselliği görebiliyoruz. Çin simgeselliğinde yin-yang olarak var olan bu ikili kavramda yin dişil, yang ise eril olarak iki doğal ilkeyi ifade eder. Yang gökyüzü, imparator, güney ve ejderha ile bağdaştırılır⁴¹². Dişil olarak belirtilen yin ise yeryüzü, kuzey ve soğuk ile bağlantılıdır⁴¹³. Yin ve Yang üzerine kurulmuş olan bu ikili algıda iki kutbun hem birbirinden ayrılma mücadelesi hem de birbirlerinden ayrılmaz bir bütün oldukları gösterilmek istenir⁴¹⁴. Yang sol taraf, üstün iken yin de sağ taraf ve alt kısmı ifade etmektedir. Bu zıtlığı G.E.R. Lloyd, sağ ve sol arasındaki ayrımın tanımlanmasındaki faktörün tamamen çevresel anlamda oluşmasından değil toplumsal faktörlerden kaynaklandığına işaret eder⁴¹⁵.

Sağ sol simgeselliğinin örneğini Çin mitolojisinde yer alan şu hikâyeden de anlayabiliyoruz:

“Pangu’nun başı Doğu’daki dağı oluştururken, ayakları Batı’daki dağı oluşturdu. Bedeni Orta’daki dağı, sol kolu Güney’deki, sağ kolu ise Kuzey’deki dağı oluşturdu. Bu beş kutsal dağ kare şeklindeki dünyanın üzerinde dev bir taş sütun gibi

⁴¹¹ Türk, **a.g.e.**, s.126.

⁴¹² Wolfram Eberhard, **Çin Simgeleri Sözlüğü**, Çev.: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s.322.

⁴¹³ Eberhard, **a.g.m.**, s.336.

⁴¹⁴ Adem Balkaya, “Kozmogoni Anlatılarında Dikotomik Algının Nedenselliği”, **Turkish Studies**, VC.7/4, Fall 2012, s.991.

⁴¹⁵ Lloyd, **a.g.m.**, s. 57.

durarak gökleri yukarıda tutmayı başardılar. Pangu'nun başındaki saçları ve kaşları gezegenler ve yıldızları oluşturdular. Sol gözü güneşi, sağ gözü ayı oluşturdu⁴¹⁶.”

Mısır simge dilinde sağ kulak “yaşam havasını”, sol kulak ise “ölüm soluğunu” alır⁴¹⁷. Mısırlı şahin tanrı Horus'un sağ gözü simgesi güneşi temsil ederken, sol gözü ay ile ilişkilendirilir⁴¹⁸.

Eski Perstoplumunda da sağın simgeselliği bulunmaktadır. I. Darius'u tasvir eden kabartmalarda I. Darius'un yüceltme, saygı gösterme, kutsama anlayışı ile sağ elini yukarı kaldırdığı bilinmektedir⁴¹⁹.

Afrika kıtasında yaşayan Nuerlerde sağ taraf iyi, hoş ve güzel olarak düşünülürken sol taraf kötü, uğursuzluk olarak düşünülmektedir⁴²⁰. E. Pritchard'ın ifadesine göre sol taraf zayıflık, dişilik, kötülüğü kapsarken sağ taraf da güç, erillik ve iyiliği temsil eder⁴²¹. Aynı zamanda Nuerlerde doğu yaşamla ilişkilendirilirken batı ölümle ilişkilendirilir. Doğru sağ ile ifade edilirken batı da sol taraf ile ifade edilir. Bunun sonucunda ise sağ-sol simgeselliğinin oluşmasında sadece ölüm ve yaşam değil, doğu ve batının ana yön olması da etkilidir⁴²².

Sağ tarafın genel anlamda diğer topluluklarda kutsal olduğu bilinse de sol tarafın da kutsal olarak kabul edildiği toplumlarda vardır. Bu istisnaya örnek olarak Zunisler verilebilir. Zunislerde sağ ve sol taraf kardeş tanrılar olarak ifade edilir. Fakat sol taraf itibarlı ve akıllı olarak kabul edilir⁴²³.

⁴¹⁶ Donna Rosenberg, **Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi**, Çev: Koray Akten, Erdal Cengiz, Atıl Ulaş Cüce, Kudret Emiroğlu, Tuluğ Kenanoğlu, Tahir Kocayığit, Erhan Kuzhan, Bengü Odabaşı, 3. Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul 2003, s.563.

⁴¹⁷ Kathryn Wilkinson, **Semboller ve İşaretler**, Çev.: Seda Toksoy, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s.106.

⁴¹⁸ Wilkinson, **a.g.e.**, s.107.

⁴¹⁹ Şemseddin Günaltay, **İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar**, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1948, s.261

⁴²⁰ Lloyd, **a.g.m.**, s. 56.

⁴²¹ Pritchard, Nuerlerde dişil unsurların kötülük ile bir inanışın var olduğunu söyler. Sol ve dişil arasındaki bu ilişki de bu inanıştan ileri gelebileceğini de ifade eder. Bkz. Lloyd, **a.g.m.**, s.57. 8.dpt.

⁴²² Lloyd, **a.g.m.**, s.57.

⁴²³ Lloyd, **a.g.m.**, s. 57.

Toplumlarda sağ tarafın kutsal, saf ve temiz olarak ifadesinin yanı sıra sol tarafın kutsal olmayan, kötü ve uğursuz olarak ifade edilmesinde karşıtlıkların genel anlamda ortaklığı belirtmesi benzer ilişkilerin varlığını gösterir. Bu ilişki çerçevesinde yaygın olarak ışığın güç, yaşam kaynağı ve doğu ile ilişkilendirilirken gece, karanlık, ölümü, zayıflığı ve batıyı temsil eder. İşte bu temsil esasında diğer toplumlardaki yaygınlığı bakımından sağ ve sol arasındaki ilişki ile benzerlik taşır⁴²⁴.

2. İlahi Dinlerde Sağ Taraf

Dini inanışlar üzerinden bir mukayese yaptığımızda sağ sol simgeselliğini yine görebilmekteyiz. Ortodokslarda dualar, ihtiyaç duyulduğunda ya da problem anlarında içgüdüsel olarak ortaya çıkarılır. En sık kullanılan yöntem ise haç çıkarmaktır. Ayrıca buna istavroz çıkarmak da denilir. Bu ritüelde “Tanrı”nın adına, Oğlu adına, İlahi Ruh adına” söylemi ile umutsuzluk ve korku hislerinin dağıtılması ve kutsanması sağlanır. Bu dua okunurken sağ el işaret parmağı ile altına daha sonra sağ omuza sonrasında ise sol omuza konularak Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi karakterize edilir⁴²⁵.

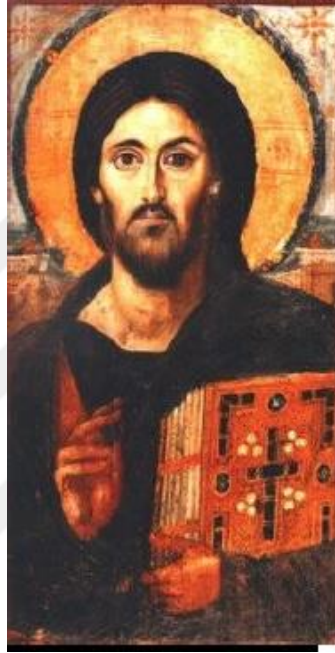
Sağ-sol ayrımı farklı şekillerde çeşitli toplumlarda bazen törensel uygulamalarda bazen de bir kültürün farklı bir bölümünde varlığını göstermektedir. Bu ayrım Hristiyan ikonografilerinde veya dinsel törenlerdeki uygulamalarda da bulunmaktadır. İkon/ İkonalar Hristiyanlıkta tanrısalığın bir uzvu veya uzantısı olarak kabul edilirken aynı zamanda Tanrı’nın inayetini elde etmek için de bir vasıta olarak kabul edilmektedir⁴²⁶. Bizanslılar Katherina Manastırı’nda bulunan bir ikonayı şöyle tanımlamışlardır: “Gözleri, vicdanı temiz olanlara neşe dolu sevecen bakar... ama kendi kendilerini lanetlemiş insanlara öfke dolu ve düşmanca bakar.” Tek bir ikonada birbirinden çok farklı iki tepki saklıdır. İsa’nın yüzünün sağ tarafı açık duyarlı ve sevecen (geleneksel olarak yargılama, lanetleme özellikleri taşıdığına

⁴²⁴Lloyd, a.g.m., s.57.

⁴²⁵ Ayça Kırbay, S.Ü. Edebiyat Fakültesi Koleksiyonunda Bulunan Dini Bir Tuvalin İkona İmajında Yorumlanması, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Anabilim Dalı Ortaçağ Arkeolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, s.10.

⁴²⁶ Mehmet Alparslan Küçük, “İkonografiden İnanca “İsa Mesih’in Dirilişi/Paskalya” Süreci”, G.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı Aralık 2016, s.231.

inanılan) sol tarafi katı ve tehditkârdır; İsa'nın sol kaşı dramatik bir biçimde yukarı kalkmış, sol elmacık kemiği dışa fırlamış, sol yanağı içe göçmüş ve gölgelenmiş, sakalının ve ağzının sol kısmı, karşısındakini küçümsüyormuşçasına aşağıya çekilmiştir. İsa'nın huzur verme ya da cezalandırma yolundaki yanıtı, yakarıcının gözlerinde ve vicdanında onun bu yanıtı algılayacağı biçimiyle ikonanın üstünde yaratılmış durumdadır⁴²⁷.

Resim 22: İsa'nın tasviri⁴²⁸.

Kiliselerde yer alan ikonalarda oyma, kabartma şeklinde bitkisel ve geometrik motifler ile süslü ikonostastisite, ikonalar, belirli bir düzen ve sıra çerçevesinde yerleştirilmektedir. İkonostasis; üç kapıdan oluşmaktadır. Bu üç kapı içerisinde en önemli pay ana kapı olan Kral kapısına verilmiştir. *İkonostasisin merkezini oluşturan "Orta / Ana (Kral) kapı", insanların dualarını gökyüzüne ileten meleklerin sürekli kullandığı sembolik olarak gökyüzüne açılmayı ve ayrıca Tanrı'nın geldiği yeri sembolize etmektedir. Tanrı Krallığı'na geçişin simgesi olan ve "Meryem'e Müjde, son Yemek ve dört İncil'in yazarlarının ikonaları" ile süslenen Kral kapısının*

⁴²⁷Hüseyin Hakan Gazioğlu, "Bizans İkonalarına Genel Bir Bakış Post-Bizanten Dönem ve Moskova Okulları" s,3.

https://www.academia.edu/3196865/Bizans_%C4%B0konalar%C4%B1na_Genel_bir_bak%C4%B1%C5%9F_Post-Bizanten_D%C3%B6nem_Girit_ve_Moskava_okullar%C4%B1Erişim Tarihi: 23.11.2017.

⁴²⁸http://www.prayerfoundation.org/christ_pantocrator_sinai_icon.htm, Erişim Tarihi: 23.11.2017.

sağında “Mesih İsa, kutsayan İsa”, kilisenin azizleri, Yahya ikonaları; solunda Tanrı Annesi (Teotokos) veya çocuk İsa ile birlikte Tanrı annesi /Tanrı doğuran, Evrenin Hâkimi (Pantokrator) İsa ile secde ikonaları ve kapının üzerinde ise “Başrahip İsa İkonası” veya son akşam yemeği ikonası ile (daha üst taraflarda) Tanrı Krallığı’nın bedensiz varlıklarından kabul edilen Başmelekler Gabriel ve Mikail ikonaları yer almaktadır. Ana kapının girişinde ise insanın gökyüzünü görmesine engel olan insanî yönünü sembolize eden bir perde yer almaktadır⁴²⁹. İkonalarda göze çarpan bir diğer simgeler ise sağ elin göğüs hizasında tutulup iki parmağın başparmak ile birleştirilmesi ile sol elde öğreticiliğin simgesi olan kitap ya da ruloların bulunmasıdır. Sağ elin (iki parmağın) topluluğu kutsadığı, Hristiyan inancında Teslis unsuru olarak üç parmağın birleştirilmesi ve İsa’nın iki tabiatını ifade eden iki parmağın açıkta bırakılması şeklinde haç çıkartılması ile gerçekleştirilir⁴³⁰.

İncil’de sağ, iyi olan /kabul edilen şeylerle alâkâlı olarak ifade edilirken sol olumsuz niteliktedir. Allah çarmıha gerilerek öldürülen İsa’yı önder ve kurtarıcı olarak kendi sağına yükseltmiştir. Hz. İsa balık tutmada başarılı olamayan havarilere ağı kayığın sağ yanına atmalarını bu sayede balık tutabileceklerini söylemektedir. Havariler, o kadar çok balık tutarlar ki ağı çekemez olmuşlardır. İnsanoğlu kendi görkemi içinde tüm melekleri ile birlikte gelecek ve görkemli tahtına oturacak. Ulusların hepsi O’nun önünde toplanacak. O da koyunları ve keçileri soluna alacak. O zaman Kral, sağındaki kişilere “Sizler, Babamın kutsadıkları, gelin! Diyecek, ‘Dünya kurtulduğundan beri sizin için hazırlanmış olan egemenliği miras alın. (...)’ . (...) Sonra solundakilere şöyle diyecek: “Ey lanetliler, çekilin önümden! İblis ile onun melekleri için hazırlanmış sönmez ateşe yollanın”⁴³¹.

Tevrat’a göre de Kur’an’da olduğu gibi sağın olumlu, solun olumsuz anlamı vardır. İnsanın yüreği sağında ise hikmetli, solunda ise akılsız olduğu ifade edilir. Allah’ın sağ eli güce sahiptir, (o elinin) altında düşmanlar kırılır. O, (İsrail’i) koruyucu olan Rab’dır. O, (İsrail’in) sağ yanında gölgedir. Güneş, gündüz ve ay da

⁴²⁹ Küçük, **a.g.m.**, s.235-236.

⁴³⁰ Küçük, **a.g.m.**, s.256.

⁴³¹ Murat Kayacan, “Sağ(cılık) ve Sol(Culuk) Kavramları İle Bu Kavramların Kur’an Meallerindeki Kullanımları, **Marife**, Yıl:10, S.3, Kış 2010, s.298-299.

gece ona zarar veremez. Rabbin, sağ eli ile kutsal koluyla harikalar yapmış ve zaferler kazandığına inanılmıştır. Salih kişilerin çadırlarında sevinç ve zafer çığlıkları şöyle çınlamaktadır: “Rabbin sağ eli yiğitlikler yapar! Rabbin sağ eli üstündür!⁴³².”

İslamiyet’te sol kelimesinin diğer tarafı olarak düşünülen ve yemin kelimesi ve türevleri sağ tarafın ifadesi olarak bereketli, kuvvet, kudret, iyi, kak ve ant anlamındadır. Yemin kelimesinden gelen Yemen’in Kâbe’nin sağında kaldığı için böyle adlandırıldığı söylenmektedir. Ayrıca “Ashâbu’l-yemîn, kıyamet gününde amel defterleri sağ taraflarından verilecek olan bereketli, uğurlu ve mutlu kimselerdir”⁴³³. “Ashâbu’l-meş’eme ise doğurgan olmayan kadın, sıkışık mekân, sol tarafına almak, zararlı faydadan yoksun anlamlarına gelmektedir”. Meş’eme aynı zamanda sol tarafı, sol kolu ve uğursuzluğu ifade eder⁴³⁴.

İslam’da yemin kelimesi öncelikli olarak güç, kuvvet demektir. Diğer anlamı ise sağ eldir ki hatta kuvvetinin fazlalığı sebebiyle bu organa “el-yemin” denmiştir. Üçüncü anlamı ise kase ve yemin etmektir. Kase için yemin kelimesinin kullanılmasının sebebi, insanların karşılıklı olarak anlaştıkları zaman birinin diğerinin sağ elini tutmasıdır. Bir başka fikir ise “Sağ elin şey’ni, bir şeyi korumaktır; “and” a yemin edilmiştir. Üzerine yemin edilen şey korunmuştur⁴³⁵.

Hinduizm’de kutsal tasvire verilen önem çok büyüktür. İbadet yapılırken çeşitli ritüeller düzenlenirken belirli düzen içerisinde gerçekleştirilir. İkramlar dışında verilen hediyeler, geleneksel kurallara uygun olarak konulur. Ayrıca pişmiş yiyecekler tasvirin sağ tarafına, pişmemiş yiyecekler ve şamdan da sol tarafa konulur. Ma’bede gelen ziyaretçiler kutsal mekâna kandiller bağışlarlar, kutsal

⁴³²Kayacan, a.g.e., s.298.

⁴³³ Kayacan, a.g.e.,s.299-300.

⁴³⁴ Kayacan, a.g.e., s.302-303.

⁴³⁵ Nermin Öztürk, **İlahî Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet) Yemin, Keffaret ve Kurban**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Konya 1996, s.42.

kitabın okunması için para verirler, tasviri sağ taraflarına alarak onun etrafında dolaşırlar⁴³⁶.

Hindistan'a ait bir inanç olan Sihizm'de Ma'bed'e ibadet amacıyla gelen bir Sih, Adi Granth'ın etrafında soldan sağa doğru dolaşır ve elleri bağlı olarak onun önünde durur⁴³⁷. Ma'bed dışında yapılacak ibadette kalabalık cemaatin dini amaçla toplandığı toplantıda Adi Granth bir örtü altına konulur, onun gerisine bir konuşmacı oturur ve dinleyiciler önde, erkekler konuşmacının sağında, kadınlar da solunda başları örtülü olarak zemin üzerinde otururlar⁴³⁸.

Eski çağlardan günümüze kadar farklı anlamlarda da olsa dikotomik algının bir parçası olan sağ-sol anlayışı kültürlerin kendilerine münhasır özellikleri neticesinde farklı alanlarda farklı şekillerde izlerini barındırmışlardır. Bu da bizi yukarıda vermiş olduğumuz örnekleri ayrı ayrı parçalar halinde fakat temelde aynı anlamı ifade ettiği sonucundan yola çıkarak bir değerlendirme yapma anlayışına getirmiştir.

⁴³⁶Ahmet Güç, **İlâhi Dinlerde Ma'bed**,Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı Doktora Tezi, Bursa 1992,s.31.

⁴³⁷ Güç, **a.g.e.**,s. 49.

⁴³⁸ Güç, **a.g.e.**,s.50.

SONUÇ

Türkler tarih sahnesinde var olmalarından günümüze kadar olan süreçte, çok geniş bir coğrafyada yaşam mücadelesi vermişler ve geniş coğrafi mevcudiyetleri dolayısıyla da çok zengin kültürel değerlere sahip olmuşlardır. Gerek maddi gerekse manevi anlam yüklemiş oldukları değerler kuşaktan kuşağa aktararak günümüze kadar varlığını korumuştur. Sosyal hayatlarında bulunan gelenek ve görenekleri kadim devlet anlayışlarında da yer almıştır.

Tezimizde Türklerin zengin kültürel ve tarihsel geçmişlerinden bir parça olan sağ tarafa verilen üstünlüğü her boyutta incelemeye çalıştık. Sosyal hayatlarında, inançlarında, gelenek ve göreneklerinde, kozmogoni anlayışlarında sağ tarafa vermiş oldukları anlamları çeşitli şekillerde ifade etmişlerdir. Sosyal hayatın izlerini barındıran ve sözlü kültürün yansıması olan destan ve efsanelerde de sağ tarafa verdikleri değer kendisini göstermiştir. Aynı şekilde siyasi teşkilatlanmalarında sağ tarafın itibarlı olduğunu gösteren en güzel örnek orun ve ülüştür.

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde sağ tarafa verilen üstünlüğün esasen evrensel bir boyutu olduğunu tespit ettik. Eski çağlardan günümüze kadar var olmuş kültürlerde genel olarak sağ tarafa bir maneviyat yüklenmiş, bu kültürlerin inanışları çerçevesinde yapmış oldukları ritüellerde sağ tarafın manevi yönünden istifade edilmeye çalışılmıştır. Tezimizin son bölümünde vermiş olduğumuz mukayeseli örnekler sağ tarafa verilen değerlerin bir noktada evrensel olduğunu destekler niteliktedir. Yüzyıllar boyunca çeşitli inanışlarda var olan sağ tarafa verilen üstünlük; manevi boyutu, iyiliğin sembolü, dürüstlüğün simgesi ve uğuru temsil etmiştir. Etimolojik olarak yapmış olduğumuz çalışma da ise tespitlerimiz doğrultusunda sağ kelimesinin olumlu anlamlar ifade ettiğini gördük.

İslamiyet sonrası Türklerdeki sağ taraf anlayışını ise konunun bütünlüğünü sağlaması açısından önemli olduğunu düşündüğümüzden aktarmaya çalıştık. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra da sağ tarafa atfettikleri kutsiyeti çeşitli şekillerde

devam ettirmişlerdir. İslamiyet'in getirdiği geleneklerin uygulanması noktasında da bu örnekleri çoğaltmışlardır.

Sonuç olarak; sağ taraf Türk kültüründen başka çoğu kültürlerde bir şekilde üstünlüğü olan, geçmişten günümüze varlığı devam eden bir olgudur. Biz de tezimizde sadece Türk kültüründen değil diğer kültürlerden de örnekler vererek bu tespiti desteklemeye gayret ettik.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Attila’nın Oğlu Dengizik’in Devleti İhya M¼cadelesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII, S. 2, Aralık 2012, s. 301-314.
- _____ : **Attila’nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos’a G¼re Avrupa Hunları**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014,
- Akpınar, Nermin: **B¼y¼k Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar T¼rk Devletlerinde Meclis**, MSGS¼ Sosyal Bilimler Enstit¼s¼ Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı Y¼ksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Aksoy, Ömer A.: **Atas¼zleri ve Deyimler S¼zlg¼ I Atas¼zleri S¼zlg¼**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1988.
- _____ : **Atas¼zleri ve Deyimler S¼zlg¼ II Deyimler S¼zlg¼**, D¼rd¼nc¼ Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1976.
- Aktaş, Erhan: “Hakas Destanlarında Evlilik Kurumu ve Buna Bağlı Bazı Pratikler”, **T¼rk D¼nyası**, S.38, G¼z 2014, s.7-33.
- Alföldi, Andreas: “T¼rklerde Çifte Krallık”, **II. T¼rk Tarih Kongresi Kongresinin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler 20-25 Eylül 1937**, TTK, İstanbul 1937, s.507-519.

- Alikılıç, Dünder: **İmparatorluk Seremonisi**, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004.
- Almas, Turgun: **Uygurlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- Alparğu, Mehmet: “Kazaklar ve Nogayların Göçer Yaşayışında Ev”, **Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri 25-28 Mayıs 1998 Bildiriler**, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2000.
- Alyılmaz, Cengiz: **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**, Kurmay Yayınları, Ankara 2005.
- Arat, Fatma Simin: **Bozkır Türk Kültüründe Kamlık**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- Arat, R.R.: **Oğuz Kağan Destanı**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936.
- Ardzinba, Vladislav: **Eskiçağ Anadolu Ayinler ve Mitleri**, Çev.: Orhan Uravelli, Kafdav Yayınları, Ankara 2010.
- Arsal, S.M.: **Türk Tarihi ve Hukuk**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s282.
- Arslan, Mahmut: **Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s.50.
- Arslan, Mustafa: “Kutsal ve Seküler Arasında: Hıdrellez ve Türbe Kültleri Çevresinde Gelişen Eğlence Kültürü”, **Birey ve Toplum**, Güz 2015, C.5, S.10, s.91-104.

Babayar, Gaybullah: “Bir Batı Köktürk Hükümdarı Tun Yabgu Kağan’a Ait Sikkeler”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı**, Ankara 2007, s.263- 270.

Babayar, Gaybullah: **Köktürk Sikkeleri Kataloğu**, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı, TİKA Yayınları, Ankara 2007.

Balkaya, Adem: “Kozmogoni Anlatılarında Dikotomik Algının Nedenselliği”, **Turkish Studies**, VC.7/4, Fall 2012, s.987-994.

Baykuzu, Tilla D.: “İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**,53, 1 (2013), s.221-250.

Belli, Oktay: “Türklerde Taş Heykel ve Balballar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. III, Yani Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.910-914.

Beşirli, Hayati: “Türk Devlet Sisteminde Toplumsal Düzenin İnşasında İşlevselci Bakış Açısıyla “Ülüş” ve “Cilik” Geleneği”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**,2012/63,s.337-358.

_____ : “Türk Kültüründe Güç, İktidar, İtaat ve Sadakatin Yemek Sembolizmi Esnasında Değerlendirilmesi”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 2011, S.58, s.139-152.

- Bıçak, Ayhan: **Türk Düşüncesi I Kökenler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.
- Blockley, R.C: **The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire**, Francis Cairns, Liverpool 1983.
- Caferoğlu, Ahmet: “Eski Türklerde Cihet Tayini”, **Varlık Mecmuası**, S. 21.
- _____ : **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1968.
- Clauson, S. Gerard: **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford At The Clarendon Pres, London 1972.
- Cohen, A.P.: **Topluluğun Simgesel Kuruluşu**, Çev.: Mehmet Küçük, Dost Kitapevi, Ankara 1999.
- Çandarlıoğlu, Gülçin: **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, TDAV Yayınları, İstanbul 2004, s.136.
- Çeltikçi, Orhan: “Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar”, **Khazar Journal of Humanities and Social Sciences**, C. 10, 2010. s.511-521.
- Çetin, Cengiz: “Türk Düğün Gelenekleri ve Kutsal Evlilik Ritüeli”, **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 48, 2 (2008), s.111-126.

- Çıblak, Nilgün: “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, **TÜBAR**, XV, Bahar 2004,s.103-125.
- Çobanoğlu, Özkul: “Türk Halk Kültüründe “Tör/Başköşe” Kavramı Anlam Yaratmadaki Simgesel Sürekliliği”, **Türkbilig**,2004/7, s.33-44.
- Çolak, Ali: “Melek İnancının Kur’ân ve Hadis Temelleri”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012/1, C.I, S.1, s.35-71.
- Çuhadar, Cengiz: “Siyaset Kavramının Felsefi Kökenleri”, **Dinî Araştırmalar**, Eylül- Aralık 2007, C. 10, S.30, s.153-167.
- Davletov, Timur B.: “Geleneksel Türk Evinin Tarih Öncesi Kökleri Üzerine”, **Türk Dünyası Mühendislik, Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildiriler Kitabı**, Ed.: Cengiz Alyılmaz, İlyas Demircioğlu, İbrahim Terzioğlu, Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği Yay., Ankara 2012, s.589-601.
- Dıngıl, Fatma Aysel: **İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.
- GünerDilek, Figen: “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları”, **Bilig**, Yaz/2007, S. 42, s.177-190.
- Diyarbakirli, Nejat: **Hun Sanatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

- Donuk, Abdülkadir: “Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”, **Tarih Dergisi**, S.52, 2010/2, s.1-12.
- _____ : “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **Tarih Dergisi**, S.33,s. 147-168.
- _____ : **Eski Türk Tarihinde Unvan ve Terimler**, TDAV Yayınları, İstanbul 1988.
- _____ : **Türk Hükümdarı**, TDAV Yayınları, İstanbul 1990.
- Duymaz, Ali: “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut’a Toy Geleneğinin Simgesel Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.5, Bahar 2005, s.37-60.
- Eberhard Wolfram: **Çin Simgeleri Sözlüğü**, Çev.: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- Ebû Abdullah Muhammed
İbn Battûta Tancî: **İbn Battûta Seyahatnamesi**, Çev.A. Sait Yakut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- EdibAhmet B.
Mahmud Yükneki: **Atebetü’l-Hakayık**, Çev: Reşid Rahmeti Arat, Ateş Basımevi, İstanbul 1951.
- Ekrem, Nuraniye H.: “Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi”, **Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996)**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1966.

Eliade Mircea: **Şamanizm**, Çev.: İsmet Birkan, İmge Kitapevi, Ankara 1999.

_____ : **Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi**, Çev. : Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya 2005.

Erdoğan, Aysel: “İslamiyetten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Nisan 2014, C.11, S.1, s.39-52.

Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, Hisar Yayınları, İstanbul 2003.

Esin Emel: “Kün-Ay (Ay-Yıldız motifinin proto-Türk devrinden Hakanlılara kadar ikonografisi)”, **VII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, TTK Basımevi, Ankara 1972, s.313-359.

Gabain, A.V.: **Eski Türkçenin Grameri**, Çev: Mehmet Akalın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Gazioğlu, Hüseyin Hakan: “Bizans İkonalarına Genel Bir Bakış Post-Bizanten Dönem ve Moskova Okulları” https://www.academia.edu/3196865/Bizans_konular%C4%B1na_Genel_bir_bak%C4%B1%C5%9F_Post_Bizanten_D%C3%B6nem_Girit_ve_Moskava_okullar%C4%B1.

Gençtürk, Sümeyra: **İlahi Dinlerde Ahir Zaman ve Kıyamet**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014.

- Göçer, Ali: “Dil Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine”, **Türk Dili**, S.CIII, S.729, Eylül 2012, s.50-57.
- Göksu, Erkan: **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.
- Gökyay, O. Şaik: **Dede Korkut Hikâyeleri**, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.
- Gömeç, Saadettin: “Kagan ve Katun”,**A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.29, Ankara 1997, s.81-90.
- Grönbech, K. : **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Güç, Ahmet: **İlâhi Dinlerde Ma’bed**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı Doktora Tezi, Bursa 1992.
- Gül, Yavuz Ercan: “Kırgız Türklerinde Boz Üy (Çadır) Geleneği”, **Gazi Türkiyat**, Güz 2015/17,s.113-120.
- Gülbetekin, Evrim: “Sağ=Sol? “Sağ-sol” Kavramları ve Beyin Asimetrisi”, **International Journal of Human Sciences**, V. 12, I. 2, Y.2015, s.1279-1295.
- Gülensoy, Tuncer: **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2011.
- Günaltay, Şemseddin: **İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar**, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1948.

- Gündüz, Tufan: **Oğuz Kağan Destanı**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Güngör, Erol: **Tarihte Türkler**,14. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- Güngör, Harun: “Şamanizm”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, C:38, İstanbul 2010, s. 325
- İbekeyeva, Saule: **Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri**, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- İnan, Abdülkadir: “Orun ve “Ülüş” Meselesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.38-43.
- _____ : **Makaleler ve İncelemeler**, C.I, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- _____ : **Manas Destanı**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1992.
- _____ : **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- İskenderzade, Lale A.: “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, S.24, s.255-269.
- Kafesoğlu İbrahim: **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1980.

- _____ : **Türk Milli Kültürü**, 30. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- Kalafat, Yaşar: **Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnanışları III-IV**, Berikan Yayınevi, Ankara 2006.
- _____ : **İslamiyet ve Türk Halk İnançları**, Genişletilmiş 2. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- Karaaslan, Mehmet: “Kaşkay Türklerinde Doğum Çevresinde Gelişen İnanç ve Pratikler”, **Turkish Studies**, V. 6/3 Summer 2011, s.1435-1448.
- Karacoşkun, M. Doğan: “Dini İnanç –Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IV (2004), S.2, s.23-36.
- Karakurt, Deniz: Türk Söylence Sözlüğü, (e-kitap). **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Cep Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Kaşgarlı Mahmud: **Divanü Lugat-it Türk**, Çev: Besim Atalay, C.I, TDK Yayınları, Ankara 1939.
- Kayacan, Murat: “Sağ(cılık) ve Sol(Culuk) Kavramları İle Bu Kavramların Kur'an Meallerindeki Kullanımları, **Marife**, Yıl:10, S.3, Kış 2010, s.291-306.
- Kılıç Hatice Çiğdem: **Türk Kültüründe İnanç ve İnanışlar**, Sakarya Üniversitesi Halk Bilimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003.

Kılıç, Sami, Albayrak, Ali: “İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler”, **Turkish Studies**,S. 7/2, İlkbahar 2012, s.707-716.

Kılıç, Sibel: “Eski Türk Topluluklarında Sayı Sembolizmi ve Türkmen Takılarına Yansıması”, **Turkish Studies**,S.11/2, Kış 2016, s. 733-754.

Kırbay, Ayça: **S.Ü. Edebiyat Fakültesi Koleksiyonunda Bulunan Dini Bir Tuvalin İkona İmajında Yorumlanması**, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Anabilim Dalı Ortaçağ Arkeolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.

Kıyak, Abdülkadir: **İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar**, Karadeniz, S.6, s.133-143.

Koca, Salim: “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.823-844.

_____ : **Türk Kültürünün Temelleri**, C.II, Genişletilmiş 2. Baskı, Kültür Yayınları, Ankara 2003.

Koçak, Kürşat: **Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerin Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2011.

Korkmaz, Cihat Burak: “Gaziantep’te Ölü ve Ölüm İle İlgili Uygulamalar Sam Köyü Örneği, ”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**

Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.I,
S.3, Kış 2012,s.99-110.

Küçük, Mehmet Alparslan: “İkonografiden İnanca “İsa Mesih’in Dirilişi/Paskalya” Süreci”, **G.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Özel Sayı Aralık 2016, s.230-274.

Liu Mau – Tsai: **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev: Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Lloyd, G.E.R.: “Right and Left in Greek Philosophy”, **The Journal of Hellenic Studies**, V.86 (1962), 56-66.

Mackerras, Colin: **The Uighur Empire According to the T’ang Dynastic Histories**, Australian National University Press, Canberra 1972.

Malinowski, Bronislaw: **Büyü, Bilim ve Din**, Çev.: Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990,S.7

Muratoğlu, Malik,
Kalafat, Yaşar,
Türkeroğlu, Cevdet:

Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnanışları, TDAV Yayınları, İstanbul 1996.

Musahan, Ali Yıldız: “İslam İtikadında “Kutsal”ın Sınırı”, **e-malâkât Mezhep Araştırmaları**, VIII/2, Güz 2015, s.121-150.

Nar, Mehmet Şükrü: “Yapısalcılık Kavramına Antropolojik Bir Yaklaşım: Levi-Strauss ve Yapısalcılık”, **Ankara Üniversitesi Dil**

ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi,
S.27, 2014, s.29-46.

Nemeth, Gyula: **Attila ve Hunları**, Çev. Şerif Baştav, A.Ü. Basımevi,
Ankara 1982.

Onat Ayşe, Orsoy Sema,
Ercilasun Konuralp: **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun)**
Monografisi, TTK Basımevi, Ankara 2004.

Orkun, Hüseyin Namık: **Eski Türk Yazıtları**, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu
Yayımları, Ankara 1994.

Ögel, Bahaeddin: **Türk mitolojisi**, C.I., 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara
1993.

_____ : **Türklerde Devlet Anlayışı**, 2. Basım, Ötüken
Neşriyat, İstanbul 2016.

_____ : **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. I, Kültür Bakanlığı
Yayımları, 4. Baskı, Ankara 2000.

Ölmez, Mehmet: “Oğuzların En Doğudaki Kolu: Salırlar ve Dilleri”,
Türk Dili, Aralık 2012, C, CII, S.732,s. 38-43.

Önal, Mehmet Naci,
Erten, Aslı: “Türk Halk Kültüründe Ötedünya Tasavvuru”, **AİBÜ**
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih Tezcan’a
Armağan, S.13, Yıl: 13,s.261-292.

Öncül, Kürşat: “Olumsuz Söylemin Büyüsel ve Kutsal Niteliği”,
Turkish Studies, S.4/8, Sonbahar 2009, s.1927-1932.

- Örnek, Sedat Veyis: **Anadolu Folklorunda Ölüm**, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1971.
- Öz Özcan, Aynur: “Alpamiş Destanında Mizahî Unsurlar, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. III, S.3, Eylül 2006, s.31-49.
- Özezen, Muna Yüceol: “Sağ ve Sol Kavramlarına İlişkin Bir Araştırma Denemesi”,
<http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/1.php>.
- Özkan, Ali Rafet: “Türk Kültüründe Yönler”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed: Hasan Celal Güzel, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.427-433.
- Öztürk, Mustafa: “Bilge Kul- Musa Kıssası ve İslam Kültüründeki Hızır Mitosu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.14-15, Samsun 2003, s. 245-281.
- Öztürk, Nermin: **İlahî Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet) Yemin, Keffaret ve Kurban**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Konya 1996.
- Pamir, Aybars: “Orta-Asya Türk Hukukunda “Töre” Kavramı”, **A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.58, S.2, s.360-375.
- Radloff, W.: **Versuch Eines Wörterbuches Der Türk- Dialecte**, C. I, Mouton & Co., Gravenhage 1960.

- Rosenberg, Donna: **Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi**, Çev: Koray Akten, Erdal Cengiz, Atıl Ulaş Cüce, Kudret Emiroğlu, Tuluğ Kenanoğlu, Tahir Kocayiğit, Erhan Kuzhan, Bengü Odabaşı, 3. Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul 2003, s. 214-215.
- Sami Şemseddin: **Kâmûs-ı Türkî**, Şifa Yayınevi, İstanbul 2012.
- Sandalcı, Sema: “Eskiçağ ’da “Sağ ve Sağ El” Kavramının Taşıdığı Dinsel Anlam”, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, (38. ICANAS), 10- 15 Eylül Ankara 2007, C.V.
- Schwemer, Daniel: **Tanrılar Kültür, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı**, http://www.academia.edu/14076834/Tanr%C4%B1lar_K%C3%BClt%C3%BC_B%C3%BCy%C3%BCRit%C3%BCceli_ve_%C3%96l%C3%BClerin_Bak%C4%B1m%C4%B1_The_Cult_of_the_Gods_Magic_Rituals_and_the_Care_of_the_Dead
- Seyitdanlıoğlu Mehmet: “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler, **A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.28, S.45, s. 1-11.
- Sharpe, Eric J: **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram**, Çev.: Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa 2000.
- Şahin, Aslı Çandarlı: “Türk Çadırı Üzerine”, **Tarihin Peşinde**, S.16, Yıl: 2016, s.25-39.
- _____ : **Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2017.

Şahin, Halil İ.: “Türk Destanlarındaki Aile Algısı Üzerine Bir Değerlendirme” , **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 33, Bahar 2012, s.117-138.

Şimşek, Sabit: **Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da Tanrı Anlayışı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2001.

Taneri, Aydın: **Türk Devlet Geleneği Dün- Bugün**,3. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

Tekin, Talat: **Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Simurg Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1998.

Tellioglu, İbrahim: “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine” **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.55, 2016, s.209-224.

Togan İsenbike,
Baysal Cahide, Kara Gülnar: **Eski T’ang Tarihi**,Çev.:TTK Yayınları, Ankara 2005.

Turan, Osman: “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Bellekten**,C.IX, S.35, Temmuz 1945, s.305-318.

_____ : **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, 20. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s.95.

- Tülbasiyeva Lezzet: **Kazakların Yaşam Estetiği**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Türk, Vahit: “Sağ, oñ, sol Sözleri ve Kavram Alanları”, **Türkbilig**, Bahar 2004/7, s.125-136.
- Türkmen, Fikret: “Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XI/1 (Yaz 2011), s.11-14.
- Uncu, Ebru Madacı: “Eski Mezopotamya’da Tıp”, **History Studies**, C. 5/5, Eylül 2013, s.107.118.
- Uydu, Muallâ: **Türk-İslam Bütünleşmesi**, Hamle Basın-Yayın, İstanbul 1995.
- Ürekli, Muzaffer: “Honamlı Türkmen(Yörük)’lerinde Çadır ve Çadır Hayatı ”,**Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri 25- 28 Mayıs 1998 Bildiriler**, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2000.
- Waida, Manabu: “Notes on Sacred Kingship in Central Asia”, **Numen**,V. 23, F. 3,(Dec.1976), pp. 179-190.
- Wilkinson, Kathryn: **Semboller ve İşaretler**, Çev.: Seda Toksoy, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2011.
- Yeşil, Yılmaz: “Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. III, S.9, Kış 2014, s.117-136.

- Yıldırım, Dursun: “Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma”, **XI. Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler 05-09 Eylül 1990**,TTK, Ankara.
- Yılmaz, Anıl: “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi ?”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, S.2, S.4 (Aralık 2005), s.206-204.
- _____ : “Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.18, 2007, s. 155-165.
- Yusuf Has Hacip: **Kutadgu Bilig**, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2008.
- Yüksel, Dilek: **Gaziantep ve Çevresinde Doğumla İlgili İnanış ve Uygulamalar**, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2007.
- Yüksel,Zülal: “Altınorda ve Kırım Hanlıklarındaki “Kurultay” Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına ve Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması”, **Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi**, S.9, Güz 2011, s.15-31.